

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1987 — Ч. 4 (312)

В. Барка: РЕКВІЄМ

Р. Багрій-Пікулик: РОЗУМ ТА ІНСТИНКТИ
У ВИННИЧЕНКОВОМУ РОМАНІ

Р. Шпорлюк: МАРКС—ЛІСТ—ПАЛАЦЬКИЙ

В. Малинкович: ЕТЮДИ НА ТЕМУ РЕФОРМ

Д. Марплз: ЧОРНОБИЛЬ — РІК ПІЗНІШЕ

ISSN 0585-8364

ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

УКРАЇНЬСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В 20 СТОЛІТТІ

1983, три томи, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинки Я. Гніздовського. Документи і матеріали. Упорядкували Т. Гунчак і Р. Сольчаник.

У збірці вміщені документи від кінця 19 ст. до 1980-их років, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії.

Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.

Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

Іван Кошелівець

РОЗМОВИ В ДОРОЗІ ДО СЕБЕ

1985, 497 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Тверда оправа.

Відомий літературознавець робить у праці підсумок багатого життєвого досвіду, зображує явища і події, які йому приходилося зустрічати.

Ціна: 20 ам. дол.

ГОЛОД НА УКРАЇНІ 1932-1933. Вибрані статті

1985, 143 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Упорядкувала Надія Каратницька.

Збірка науково-дослідницьких і мемуаристичних статтів до п'ятдесятиліття голоду на Україні.

Ціна: 5 ам. дол.

Чеслав Мілош

ПОНЕВОЛЕНИЙ РОЗУМ

1985, 264 стор. Переклав з польської Богдан Струмінський. Обкладинка Ігоря Тодорука. Тверда оправа.

Тонка та приголомшлива аналіза жажливих моральних і психологічних наслідків поневолення розуму людей країн "Залізної завіси" у висліді безоглядного панування тоталітарної системи.

Ціна: 12,95 ам. дол.

«СУЧАСНІСТЬ»/«SUČASNIST». Zeszyt w języku polskim

Nr. 1-2, Lato 1985, 280 ss.

Redaktor: V. L. Kaczmarska

Zespół redakcyjny: S. Barańczak, P. Naimski, F. Sysyn, R. Szporluk.

Спеціальне видання журналу *Сучасність* польською мовою ознайомить читача з проблемою взаємин між обома народами. Автори статтів та рецензій — українці й поляки — кидають світло на деякі спірні й болючі події минулого обох народів.

Ціна: 8 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1987

Ч. 4 (312)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — APRIL 1987
MÜLLERSTR. 33, RGB.,
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Юрій Луцький, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*
Олександр Женіц, *мовний редактор.*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Kalyn Press

450 Seventh Ave.
New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Василь Барка*: Реквієм.
11 *Романа Багрій-Пікулик*: Розум та іраціональність у Винниченковому романі.
23 *Остап Тарнавський*: Літературний Львів під час Другої світової війни.

МИСТЕЦТВО

- 37 *Богдан Певний*: Селективним оком.
52 *Валеріян Ревуцький*: Дещо про "диктатуру совісти".
56 *Павло Ярешко*: На срібному екрані (II).

ІСТОРИЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 62 *Роман Шпорлюк*: Маркс—Ліст—Палацький.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 78 *Володимир Малинкович*: Етюди на тему реформ.
88 *Дейвід Марплз*: Чорнобиль — рік пізніше.

ПОСМІШКА

- 105 *Генріх Шахнович*: Київські гуморески.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 107 David R. Marples. CHORNOBYL AND NUCLEAR POWER IN THE USSR. — *Н. Д.*

- 108 JACQUES HNZDOVSKY. Collection of Bookplates,
Created by the Artist. — *Роман Ференцевич*.

ДОКУМЕНТАЦІЯ — САМВИДАВ

- 114 *РМт*: Небезпека під Чорнобилем.

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

- 116 *Надія Світлична*: Над могилою П. Григоренка.
119 *Валерій Марченко*: Лист до П. Григоренка.
119 *Оксана Мешко*: Лист до П. Григоренка.
121 *Василь Стус*: Лист до П. Григоренка.
123 Доручення [З архіву ЗП УГГ].

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 125 *Ігор Качуровський, Григорій Панчук*: До українських
пресових органів на Заході.
- 127 Просимо виправити
- 128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

РЕКВІЄМ

(1932-1934)

Василь Барка

Ланами німіш, ніж мільйони потоплених дзвонів! —
безмовність...
бо — пропад на люди незриданий:
одійзняні кайдани.
Скричали примарства: з тойсвіття, мов ластівник! —
їх похорон жаско землю тіснить.

Безліччя кістяків:
" — Ми, в смерті, схимницький скит!"
(ліснично блискотів).
Їх мука, як з гроз палиста;
як пламенна! — день сліпився.

" — Нас вигадом їзверг придавив!-
пречорно льодівник.

А степ? оскаргу чути найтяжчу:
" — Я споконвіку з відчаю
чаїнами плачу;
сльозами свічу, я океанний.
Непочислимі! — чиї? немовлята сконали,
і хрестики з них зірвав душоїд; —
братерство! до чаші в часовнях зведіть!.."
Кружіє незмір'я жалів колоскове,
над ними орел клекоче.
А тихо, ніби крильцями пчілки:
скрізь голоси, посмертно кличні! —
мов листя з винограддя: страшна яскравість,
спливаючи кривавить, —
так стогін мучеників на сконах;
де тінь проліта сокольна.

Від кручі, в надріччі,
тополі впадають, плачами сестричні..

вмолить з відчаю небо! — схлинаючись несамохіть,
вмолить, рукавами від верховіть,
і жертви безвинні, жертви назвіть:
множини імен,
кого анахтемник спогробив, мерзен;
потрупив мільйони — сім? Ні! — десять:
архангели достежать;
на долю їхню в рятунки —
світилля відімкнути.

Нестерпно, в темроті земляній,
їх розпач прозікрянів:
— Морбно мені! —
і привидик боліє в льолі,
підвівши, мов з криги — холодні:
кістячні долоні.

Дрібничні прияви: з весни — ясминчик,
кого недосвіт від баштин царничих,
здушив на заклятих днях —
розбоєм їх цвітень відняв,
здушив їх зойк при мордерні кремляній:
— Морбно мені! —
крізь морок жаху червоний,
смертельної заморочні,
сльозини дитячі: як свічі часовні.

Без цвинтаря повний степ мертвяків,
чий стогін від ребер приплив:
" — Хто на дитячих чолах, ніжністю квітковій
зірчини погасив? —
змогильнив душі;
там камінь плакав невидючий.

Озима пшеничко! —
про що ти шепчеш? листками: поклінно...
скорбота: чия? — аж кров'ю незелена,
чия скорбота? під морозні леза.

Сконали на цеглі в місті,
пташата з гнізд: повергла буря неволітніх;
присуджені зледеніти.
Сконали в бруді на бруках малята,
болючість неunosима...

погляньмо: їм очні ямки блідняться:
від муки, в січневих сніжницях.

Чи вийшли ж ви, теплі доші: цілюші в досвітті? —
обмити їх руці погребно, їх нозі обмити;
серцями безпровинних!

Квиліли: — нам їсти! дрібну крихтинку:
бо мрем на землю скрижнисту.

Їх стогін, — стогін хрипучий;
або: як водоспаддя струмків почути:
гіркоголосний —
їх стогін,
або: як хуртовинок виття впівночі,
або: ячання в погибель лебедине,
розкрильно з пожежности доблисне
або: як бджоли в злощастя розпачне,
грозів'я довкола;
або: від вовків безза́хисна вівчарне! —
або: кого гадюка вколола:
так скрізь лани кістяків зікрають різні,
аж небо, поранюючи, вразили,
до сліз найсиніших огнем,
мов знак на сузір'ях, чого не збагнем.

Малята, чи ви колоски:
хто ж вас, озвірник, скосив? —
скажено іклами з двірця,
обпінений вціляв.
Скажіть: відкіль погибельна вовчість? —
на святому суді не змовчіть!
" — Ой, нас рогонович замучив
боговорожістю він — мов чумний;
не серце в нього: кубло гримучки".

Прибій колосковий —
короговно перекотить:
о, ниво! тікай, бо зміяна жорстокість
нахмарилася — знелюднити...
заповнила землю в похорон, без панахиди,
один чебрець: палають пахоші, мов кадильні...
чого ридати? мовчіть, волошки! —
з росою вам сон проіскрить,
мовчіть серед мертвотних страхіть!

Побезумівся вихорник! — звідки північна лють;
від жаху соняшники поклони б'ють.

Вернулися ластівки з-за моря,
ласкаво кличуть:
— А хто тут живі? остача незаморна, —
почути нам хоч плачинку.
Позвали — ждуть, над чорність круч кам'яну;
глухоніміє світ, очима замкнувсь.

Питайтесь землю,
або хоч різу її малезну,
за могилками, десь — там
(злощастя кістякам!)
Вернулися з ірію журливі журавки:
— Хто вам душі покрали?!
Хто? прибудці з чорних глибин,
ланів'я облягли...
від того безлічі всохли гомілками,
а в смерті сукровично пообмокали:
— мовчать! —
на чéрепах жарова́, ніби з сонця, печать.

Тільки ліс, осінній полк,
звмпив! печаллю гілля запеклось:
" — Почисліть їх чбла, оплатте їх,
сконали біля коренів моїх,
обдряпуючи спазмно: в пальцях;
від голоду смертно кожна душа запалась,
їм груди морозний спис проколов!" —
скорбіє ліс: огнений полк.

Котрі ж мерехтять від придоріжжів? —
котрі: грудними кістками трудніші...
Півчутно (мов клонені ромени),
недвиги там відходять, маречні.
Під саван, безсердністю настроїмна,
прикриє хуртовина.

А далі? пренайбіліша з'ява,
сльозами зледенілими позвала.
Хто в тіні смертно промерзли кров'ю? —
відвідачі міст, під владу небоворожу...
брели до вітрин, по хлібик власний,

від рота їх відірвано для насланців,
для ненаситних з двірця чортовиків:
збрідних крутисвітів, — крові скортів! —
безвинної випив, як спрут;
попадали в грязесніг, і кожен ногами розпух.

О, голубиний степе, рідний мій! —
припливами океанник, їх кістки обмий...
бо в сніг відстукотять крижано;
чи крилля твоє німих провозало,
де йдеш? і сонця зір повніє скорбі —
пломінної: над ниви безборонні.

Зійди, світанкове серце поля! —
відімкнуться груди землі,
скривавлені сповна,
де, в голод, скелетами тиск змогилів.
Заводять генсеківці многість млинів —
змолоти фосфор кісток: на торт іменин червоних,
для зверхвождя в причаровність.

Ой, половіє поле: серпа підожде! —
коLOSSЯМ Боже...

шепочуть: — ми чудо його, ми — хлібне,
над нами небесність голубіс;
воскреснуть скоро наші кості,
сповиті святістю крил превисоких.
З престольної трисонячності звістимось,
бо стерплює з нами Христос.

Змордовано в голод сімейство,
і хата — кістячний гріб? —
то: мука Спасителю! мов смертно,
мов цвяхами в розп'ятті збагрів.
Дитячі рани? врізано Ісусу Христу,
він — світоч отечний всім;
дитячі сльози? громами зростуть, —
гробки освятім.

Знялись ластівки світанково кружляти,
прошебетали: зоряниці, сяйвністью крилаті:
— Ми бачили небо небес! —
біжить огонь оружний: ніхто не встоїть,

хоч муром криці обнесетесь,
ви вкруг, боговорожа воїсть!
Бо янгол над нами дзвонить;
 сторожник знедольних.
— Ми бачили ниви: немов Псалтир в долонях! —
неділя всім одна хрестопоклонна.

 Проколосійться: осанна! —
і всім дарохранільниця осіянна...
там жертва — океанник: степ;
з огненністю серпня його зростем.

X. 1985

РОЗУМ ТА ІРАЦІОНАЛЬНІСТЬ У ВИННИЧЕНКОВОМУ РОМАНІ "ЗАПИСКИ КИРПАТОГО МЕФІСТОФЕЛЯ"

Романа Багрій-Пікулик

Винниченко написав роман *Записки кирпатового Мефістофеля* у 1916 р.¹; це був його останній роман перед революцією 1917 р. З'явився він спершу в 1917 р. в російському перекладі в альманасові *Земля*, який видавався в Москві, а потім, у тому ж році в українських журналах *Промінь* та *Літературно-Науковий Вістник*. Хоч є в ньому теми, які могли б конкурувати з сучасними американськими телевізійними серіями *Династія* чи *Даллас*: перелюбство, розлучення, життя на віру, признання легального права опіки над дітьми, аборт і перестрілки, він також порушує деякі основні проблеми людського існування (у чому різниця від *Династії*), як: етичні вартості, значення правди, значення любови та подружжя, конфлікт поміж розумом і іраціональністю або підсвідомими інстинктами, і, вкінці, питання свободи та детермінізму. Не зважаючи на актуальність сюжету та універсальність тем, цей роман не перевидавався шні разу від часу київсько-ляльпцігського видання і ніколи не був перекладений англійською мовою.

Якщо йдеться про літературну критику цього роману, небагато змінилося від 1928 р., коли І. Айзеншток написав: "*Записки кирпатового Мефістофеля* посідають у творчості Винниченка значне, ще й досі не визначене як слід місце".² Крім рецензії російського критика Арсенія Меріча у російській газеті *Дни*, яка видавалася в Берліні, де він указав на подібність деяких мотивів до мотивів Ібсена, Б'єрнсона і Ведекінда,³ та вступних статей А. Річицького⁴ і В. Юринця⁵ до українського і російського видань 1928 р., не було літературної аналізи цього роману.

В розкритті джерел ідей Винниченка дуже допомагає його щоденник. Твердження Д. Струка в його статті 1980 р. в *Сучасності*, що в творах, присвячених проблемам етики, Винниченко випробовує переважно теоретичні постуляти соціялістів, зокрема на теми родини та взаємин чоловіка з жінкою, і показує розбіжність теорії з

Ця стаття була прочитана англійською мовою у дещо зміненій формі під заголовком "Reason and the Irrational in Vynnychenko's «Notebooks of Snub-nosed Mephistopheles»" (Розум та іраціональність у Винниченкових *Записках кирпатового Мефістофеля*) на конференції Канадської асоціяції славістів, яка відбулася в Манітобському університеті в червні 1986 р.

практикою, надто вузьке. Цю програму соціалістів, пише Струк, проголосила німецька соціал-демократична партія в 1891 р., і прокоментував її Карл Каватський.⁶ Але контексту досліджувананих Винниченкових літературних творів не можна обмежувати соціалізмом, бо, за словами Чеслава Мілоша в його описі польського модернізму на переломі століть, які так само можна пристосувати до українського модернізму, це була доба, що відзначалася "багатобічною інтелектуальною агресивністю".⁷ Крім Фюрбаха, Маркса і Енгельса, Мілош також згадує Шопенгауера, Ніцше, Бергсона і Кіркегарда.⁸

Що більше, сам соціалізм не допомагає в тлумаченні цього роману, присвяченому любові, подружжю, статевому життю та батьківству, в якому політичні справи або неважливі, або, щонайменше, другорядні. Політичний вимір відсутній, за винятком коротких натяків на соціалістичне й суспільне минуле головного героя, з яким він цілковито розпрощався тепер і є тепер успішним юристом, і одного прикладу, в якому він коротко висловлює свою теорію про те, що соціалізм "є поєднання законів природи з розумом".⁹ Це щонайменше езотеричний натяк, бо це ніде не доводиться в повісті. Що політичний вимір був другорядним для автора в цьому творі, ясно також з того, що в пізніших редакціях він викреслив описи про революційне минуле героя роману, які знаходяться в першій редакції.¹⁰ Хоч такий підхід до політичних і суспільних проблем є незвичним явищем в українській літературі, особливо, коли взяти під увагу, що цей роман був написаний в 1916 р. людиною, дуже активно причетною до політики, це є однією з характерних прикмет українського модернізму.

Струк надміру швидко збуває такі розвідки, як "В. Винниченко і Ф. Ніцше" П. Христюка.¹¹ Винниченко сам називав Ніцше у своєму щоденнику 1911 р. як одного з авторів, що їх праці він читав. Цей список авторів у щоденнику 1911 р. включає не тільки Ніцше, але також Анрі Бергсона, Ернеста Ренана, Станіслава Пшибишевського, М. Бертеля і Юліуса Вагнера фон Яврегга,¹² австрійського психіатра й колегу Зігмунда Фрейда в Віденському університеті. Всі ті письменники, як указує Г. Костюк, цікавилися тими самим справами, які займали Винниченка: проблеми кохання, спадковості, свідомості й підсвідомості, інстинкту й розуму, моралі, етики, стосунків між чоловіком і жінкою та пов'язані з цим питання суспільної поведінки людини.¹³

Але, аналізуючи літературний твір, важливо приглянутися не тільки до ідеологічних джерел, яких було в цьому випадку багато, але й зосередитися на літературно-стилістичних впливах. Тут зокрема варто дослідити польського модерніста Пшибишевського

в світлі факту, що в додаток до того, як Винниченко сам згадує в щоденнику, що він його читає, Пшибишевський був одним із провідних авторів у російській імперії на переломі сторіч, поруч Ібсена та Стріндберга. П'єси Пшибишевського ставили в Кракові, Варшаві, Львові та Херсоні.¹⁴ Також треба приглянутися ближче до впливу Ібсена і Стріндберга, зокрема до подібних деяких тем і до натуралістичного стилю їхнього раннього періоду. Хоч аналіза впливу і подібностей цих вищезгаданих письменників і інших, яких Костюк згадує, наприклад, Ф. Достоєвський, М. Горький, М. Арцибашев і Л. Андреев, потрібна, вона поза обсягом цієї розвідки.¹⁵

Знаємо з Винниченкового щоденника, що він хотів написати твір про подружжя і що його ця тема хвилювала. Він записав таке в січні 1915 р.:

Ідея написати річ про шлюб усе більш та більш опановує мною... Хіба не в силі людини утворити союз з другою людиною і прожити з нею в злагоді, в обопільній допомозі й співробітництві? Ми з Кохою¹⁶ рахували сьогодні шлюби, які знаємо, і з них 60 знаємо нещасливих, 4-5 щасливих і 5-6 під сумнівом. Та хіба ми можемо поручатись за тих 4-5, що вони дійсно щасливі? Через що ж це так? Невже справді закон співжиття чоловіка й жінки є боротьба і ворожнеча? Яке природне оправдання є в цьому? В чому лежить причина такого явища? І чи в одній, чи в багатьох?¹⁷

Винниченко ніколи не написав запланованої повісті "Шлюб".¹⁸ Проте, він написав *Записки кирпатого Мефістофеля* на тему про нещасливі подружжя. Коли починається повість, є три нещасливі подружжя: 1) подружжя Соні та Дмитра Сосницьких; 2) подружжя Панаса Павловича Кривулі і Варвари Хведорівни, кульмінаційною точкою якого є розлучення та нове одруження Панаса з Олександрою; та 3) нещасливе подружжя Клавдії Петрівни, розлученої зі своїм чоловіком. Коли повість кінчається, є ще одне нещасливе подружжя, Якова Васильовича Михайлюка, головного героя, з Клавдією. На кінці є також коротка згадка про Ганну Пилипівну Забережну, жінку, що її кохає Яків, про яку говориться, що живе вона на віру з одним мистцем.

Структура цієї повісті складається з трьох фабул або трьох любовних трикутників, уміло переплетених і сполучуваних головним героєм, Яковом, прізвиськом якого є "кирпатий Мефістофель". Яків є ключовою постаттю у двох із трьох любовних трикутників, бо він мав передшлюбний зв'язок із Сонею, яка далі його любить, і має статеві зносини з Клавдією, яка стає вагітною, що є морокою для Якова, бо він закохується в Ганну Пилипівну (що її Яків називає пестливо "Шапочка"). Третій любовний трикутник складається з Варвари, Олександри й Панаса, доброго друга Якова.

Повість не ділиться на розділи; замість того, вона ділиться на численні сцени як у драмі, при чому Яків виступає в кожній або сам, або — звичайно — з іншою особою. Більшість сцен складається зі швидких, драматичних розмов між постатями, з яких однією є Яків. Ця схильність до драматизму у розповідних творах є характеристичною рисою німецького натуралізму, особливо письменників А. Гольца і Й. Шляфса, які твердили, що можна досягнути об'єктивізму у розповіді, редукуючи писане слово до голого діалогу, який, у сьгоднішньому читанні, нагадує копію магнетофонного запису.¹⁹

Я хочу зосередитися не на розповідній структурі, хоч яка вона цікава, а на головній постаті, Якові Васильовичі Михайлюкові, який є об'єднуючою силою всіх трьох фабул, який виступає в кожній сцені, який є і оповідачем *Записок*, і постаттю, з погляду якої повість написана. В основному ця повість є про те, як Яків дійшов до нещасливого подружжя. Всі питання, заторкнуті в цій повісті, як мораль, подружжя, любов, статеве життя, підсвідомість, розум і свобода, зображені крізь свідомість Якова і його поведінку. Тому й не є несподіванкою, що конфлікт між розумом та іраціональними силами інстинкту виявляється найінтенсивніше в поведінці Якова.

На думку Якова, ці інстинкти або закони природи, які становлять правдиву мораль на протигагу до фальшивої моралі, складаються з таких інстинктів, як материнська любов до своїх дітей, потяг чоловіка до жінки, потреба жити спільно, а не на самоті (стор. 170). Хоч він вірить, що поєднання законів природи з розумом можливе в соціалізмі (стор. 192), і старанно розрізняє між любов'ю і статевим життям (стор. 22-28), одночасно його дії вказують на те, що закони природи сильніші за розум. В цій повісті важливими законами природи є біологічні, а не економічні закони, і ці біологічні закони показані як сліпі, всесильні і цілковито протиставні розумові.

Є багато прикладів панування цих іраціональних біологічних інстинктів у цій повісті. Яків описує статевий потяг у такому уривку:

Ми знаємо голос наших тіл, старий, прекрасний, могутній голос наших предків. Він сповнює наші душі п'яним і радісним, як старе, густе вино, хвилюванням і захватом. Але не вірмо йому, бо це тільки старий, легковажний гуляка-бог, що сумлінно виконує своє призначення. Не вимагаймо від його більше того, що він може дати. Його діло звести нас, штовхнути одне до одного. А що з нами далі буде, це не обходить його. Заспіваймо ж йому славу й подяку, але не складаймо на його нашого життя (стор. 26).

Розвиваючи свою теорію любови, Яків розсудливо остерігає перед змішуванням статевого життя та любови. Любов, розумує він,

приходить після "оргії" (стор. 27), та існування її визначається в ситуації, коли двоє коханців стають єдністю в духовому сенсі; тому не можна втратити партнера, який є часткою власного "я", і не треба в'язати такої пари формальним подружжям. Ця духова любов між двома людьми розливається й приносить із собою любов до всього людства. Вінцем цього фізичного та духового зв'язку є народження сина (стор. 27, 28).

Не зважаючи на всю свою свідомість і теоретизування про любов і статевість, Яків усе ж таки падає жертвою статевої. Він зводить Клавдію зовсім проти своєї волі, подібно як раніше фізично кохався з Сонею проти своєї волі. Пізніше, в помешканні, він аналізує цю подію:

Дома, лежучи в ліжку й дивлячись у темну стелю, я з огидою думаю про себе. Не за те огида, що спокусив жінку, — ця спокуса була їй бажана, потрібна, за неї вона все віддасть, — а за те, що роблю те, чого сам не хочу, що ввесь я підвладний якимись силами, які роблять мої вчинки випадковими, необґрунтованими, незалежними від моєї волі й свідомости. А втім, яка ж тут була моя воля, свідомість? (стор. 69).

Хоч Яків описує Клавдію у вищенаведеному уривку, як цілковито у лешатах тієї іраціональної сили, він потім каже про неї: "Передбачення, аналізи, здатности до висновків — ані крихти немає в неї" (стор. 256).

Винниченко також описує чоловіків як цілковито нерозважливих у своїй гонитві за статевим спаруванням. Панас, наприклад, намагається застрілити свою жінку тому, що вона не хоче дати йому розлучення, яке дозволить йому одружитися з Олександрою, жінкою, що її він любить. А Яків, гнаний іраціональною силою, спочатку пробує зробити так, щоб дитина його й Клавдії дістала запалення легенів, щоб визволитися задля довгожданого зв'язку з Шапочкою.

Біологічні закони не обмежуються, однак, статевим потягом; вони також охоплюють зв'язок між батьками та дітьми, і фактично той зв'язок зображується як остаточно щось сильніше від статевого потягу. Яків каже про це Олександрові: "Подивіться, що найтісніше, найдужче в'яже людей! Ідеї? Наука? Професія? Ні! Родина, діти, — от ця незрозуміла, могутня сила, яка часто ламає всі закони нашої логіки, всі розуміння розумного, цільного, гарного" (стор. 174).

При іншій нагоді він описує подружжя як "скуті ланцюгами дітей" (стор. 286). Панас описує цей зв'язок, який — знову нераціонально — здається сильнішим для батька, коли дитина є чоловічої статі, в такому уступі: "Ви не знаєте, що то за страшне чуття, як

воно не піддається ніякій контролі, ніякій логіці. Чорт його знає, що за сила!" (стор. 38).

Цей інстинкт описує також Панас, як "скотячу силу", і, справді, люди в цій повісті, зокрема жінки, порівнюються до тварин в своїх батьківських і статевих інстинктах. Яків описує Клавдію, як вона доглядає свого старшого сина, Костю: "Здається, що вона лиже його й тим хоче злизати хворобу" (стор. 78).

І Клавдія, і її сестра описуються як тварини, що інстинктивно доглядають грудну дитину: "Через те, що крім звірячих почувань, у них нема нічого. Вони дрижать над нею, лижуть її, цілий день вовтузяться, а, в дійсності, вовтузяться для себе, а не для неї" (стор. 266).

Про Клавдію, яка описана як суцільна жертва біологічних інстинктів, Яків каже так: "Але цікаво слідкувати, як подвоївся звір Клавдії Петрівни. Одна половина тягне до Кості, друга до мене. І вона сама не знає, що їй, бідній, робити" (стор. 78).

Він описує її материнський зв'язок із своєю дитиною як "звіряче раювання" (стор. 282), а коли він пропонує їй віддати немовля йому та Шапочці, вона так на це зареагувала: "І я бачу, що вона вже слухає мене не на розумом, не логікою, а тільки почуваннями, й усі її реакції будуть тепер тільки від сих почувань. Вона починає догадуватись, що в неї хотять одняти те тільки, яке дало їй шойно таке звіряче раювання. І вона не чує й не розуміє ніяких аргументів" (стор. 282).

Яків попри погорду, яку відчуває до Клавдії за підвладність цим іраціональним звірячим інстинктам, сам укінці стає жертвою тих самих інстинктів, і сильніший із двох, батьківський зв'язок, тріюмфує над його статевим потягом до Шапочки. Істерично бігаючи туди й назад від своєї коханої Шапочки до Клавдії та її синка-немовляти, Яків починає ступнево відчувати іраціональний зв'язок з немовлям (стор. 252), а через немовля — з матір'ю своєї дитини, Клавдією. Правда, Яків старається боротися з силою інстинкту, спочатку сперечаючися з Клавдією: "Дитина ця тільки твоя, я не винен за її існування. Я не хотів її. Мене обдурено" (стор. 239). І хоч рішуче протестує: "Ні, сліпим силам я не скорюсь", — він ступнево піддається:

І раптом я чую, що ніколи не зможу піти від його, що він мій до самої смерти, що де б і з ким би я не жив, він завсіди буде в мене. І Клавдія буде моєю, й Костя, й Ольга, й усе їхнє життя. Хочу я цього, чи не хочу, але ніколи вони вже не можуть бути чужими, байдужими мені.

Від сеї раптової свідомости мені стає моторошно, страшно, як людині, що, симулюючи божевілья, відчуває, що дійсно божеволіє, й що ніколи його не випустять із лікарні (стор. 269).

Читач став підготованим до такого висліду, себто до одруження Якова з Клавдією як результату зв'язку, який він відчуває зі своїм синком-немовлям Мікою, через зв'язок, що його раніше відчував із сином Соні, Андрійком, у якому підозріває свого сина, але ніхто напевно не знає хто є справжнім батьком Андрійка, ні Соня, ні Дмитро, ні Яків.

Ці іраціональні інстинкти діють на рівні підсвідомости. Яків описує свій батьківський зв'язок таким чином:

І що більше думаю, що більше справедливих аргументів приводжу, то виразніше почуваю, що я боешу, й що я не маю рації. Не логікою, не сумлінням не маю рації, а чимсь іншим, що не потребує, очевидно, ні логіки, ні сумління, ні моєї волі. І я знаю, що, не вважаючи на всю чистоту й логіку сумління, я ніколи не буду чужий до сеї маленької, нетямущої істоти з хисткими ручками (стор. 270).

Є також у повісті багато прикладів того, як статевий потяг діє на підсвідомому рівні. Підсвідомість є важливою силою, як стверджує Яків: "Де є той резервуар, із якого витікають чуття, і хто стоїть у їх границь? У кожному разі, не завжди свідомість" (стор. 21).

Отже, хоч розум присутній, його роля в повісті здається обмеженою через визнання могутности іраціонального. Наприклад, Варвара врешті погоджується на раціональне вирішення своєї подружньої проблеми, якою є розлучення, і погоджується дати своєму чоловікові Панасові опіку над їхнім сином Дімою, але шойно тоді, коли статевий потяг Панаса до Олександри та його батьківський інстинкт до Діми спонукали його стріляти в Варвару. На щастя, він схибив. Закінчення повісті, в якому головна постать, Яків, жениться з Клавдією, матір'ю його сина, а не з Шапочкою, жінкою, яку кохає, показує, що остаточно розум підпорядковується сильнішому із іраціональних біологічних інстинктів, батьківському інстинктові.

Ці могутні біологічні інстинкти, над якими люди не мають жадної влади, зображені також як остаточно причина нещасливого подружжя. Наприкінці Яків, усупереч своїй теорії любови, не має щасливого подружнього життя. Хоч він каже про свою жінку: "Клава — хороша жінчина, й я задоволений, що вона моя жінка. Але, як вона тепер живе, не знаю, бо бачуся з нею дуже рідко" (стор. 313).

Це напевно не співжиття та товаришування, описані в теорії. Аджуж Яків оженився з Кладією тільки, щоб надати законности своєму синові: "Міці йде четвертий рік. Від цього Різдва він носить уже моє прізвище" (стор. 313).

Коментар Якова про подружжя взагалі є належним описом його подружжя:

Закохуємось, вінчаємось, себто облутуємо себе законами, далі родимо дітей і ними премічно приковуємо себе одне до одного. І тільки згодом починаємо приглядатись, з ким це звела нас доля. І, розуміється, в більшості випадків знайомство виходить не з приємних. Часом випаде щаслива комбінація, але переважно подружжя — каторжники, прикуті до тачки (стор. 207).

Постаті цієї повісті не зображені як вільні, це жертви долі та своїх біологічних інстинктів. Отже, виявляється, що світ цієї повісті є здетермінованим світом натуралістичної повісті.

Залишається питання, чи Винниченко погоджується з детерміністичним світоглядом, представленим у цій повісті. Адже оповідач Яків є тільки постаттю, а не автором. Яків може бути невірогідним оповідачем і прикладом того, як люди не повинні поводитися. З екзистенціального погляду на цю повість можна було б уважати його прикладом постаті, яка живе "невірно", є нещира і відмовляється зустрітись віч-на-віч з проблемою своєї свободи та відповідальності. Але це вимагало б, щоб він жив в екзистенціальному, себто вільному світі, а не здетермінованому, бо у здетермінованому світі постаті не вільні.

Є деякі вказівки на те, що Винниченко міг мати екзистенціальний погляд на життя. Наприклад, його поняття "чесности з собою" можна трактувати як подібне до екзистенціального поняття автентичности. Одна з його п'єс, *Дисгармонія* (1905), також інтерпретувалася з екзистенціального погляду.²⁰ Фактично є багато моментів у повісті, які свідчать про те, що Яків мав почуття абсурду, тобто браку сенсу, метафізичну муку, відчуження від довкілля і дисгармонію зі своїм життям, що А. Камю характеризує як "розлад між людиною та її життям, між актором і його сценою".²¹ Яків відчуває "тугу":

"Холодне, гидливе почування туги важкою рукою лежить десь вище живота. Мабуть, від цього руки, ноги та все тіло здаються такими безсилими, що важко підвестись і взяти цигарку з нічного столика" (стор. 19).

Він питає:

Справді, навіщо я живу? Рішуче не розумію (стор. 20). Все дурниця: і мораль, і кохання, і життя, є тільки — сам біль. Та ще хіба смерть. Через кілька десятків літ і я, й Шапочка, й мільйони чесних і нечесних, розумних і дурних, рабів і панів, усі будемо лежати в землі і гнити (стор. 196). Абсолют-

ної істини на світі немає, і (...) світ є не що інше, як тільки наша уява (стор. 9).

Його прізвисько "Мефістофель" також на перший погляд подає думку про екзистенціальну постать у сенсі ніцшеанської нігілістичної надлюдини, зображеної Достоєвським в особі Ставрогіна (*Біси*), Пшибишевським в особі Гордона (*Діти сатани*) та Арцибашева в особі Саніна. Одначе, Яків не нагадує тих зовсім злих, неморальних, садистських і статево збочених постатей декадентів. Хоч він крутий і вряди-годи бреше, він також робить добрі справи і, як би не було, жениться з Клавдією, яку скривдив, і наприкінці є добрим батьком для свого сина. Винниченковий "Мефістофель" є "кирпатий", що підказує людянішу, звичайнішу й дещо комічну, смішну та бідолашну постать. У нього дещо спільне з героями Бекетова, які є сумішшю трагізму й комізму та є попросту виявом людського існування. Не зважаючи на ці мотиви, остаточна відповідь на питання, чи Винниченко мав екзистенціальні погляди і чи світ його романів екзистенціальний і вільний, буде можлива тоді, коли будуть вивчені всі літературні та філософічні твори Винниченка.

Але також неможливо на підставі записів у щоденнику, дійти до висновку, що Винниченко на цьому етапі свого життя дотримуввся детерміністичного світогляду, бо він писав таке:

Я вірю в деяку творчу будівничу спосібність розуму. А через те вірю в те, що він може іноді зруйнувати привичне і гниле. Не може бути, щоб людина, прагнучи всіма силами, всім розумінням і волею чогонебудь, що в її силі, не здійснила б того.²²

У той сам час треба визнати, що він усвідомлював важливість і силу інстинктів. У його щоденнику того часу читаємо таке: "Все наше життя в суті є суцільне "я" і боротьба з ним".²³ Можливо "я" є акронімом статевого зносин". З іншої нагоди він записав у щоденнику, коментуючи своє читання Вагнера фон Явреґґа та Ренана:

У Вагнера і Ренана ідея: убити звіря в людині на користь "людини", інстинкти "укротити" на користь розуму. Але для чого розум? Чи не для того, щоб усі інстинкти всіх людей були задоволені? Убивши ж інстинкти, чи не вбиваємо ми самих себе?"²⁴

Навіть якщо Винниченко не був детерміністом і навіть якщо він вірив у свободу вибору або хотів вірити в це, в *Записках кирпатого Мефістофеля* він показує світ, у якому свобода не існує. У цьому романі, подібно до своїх сучасників натуралістів, Винниченко змальовує людей, як "тварин у природному світі, які реагують на

сили оточення та внутрішні натиски й гони, над жадним із яких вони не мають влади і жадного з яких не розуміють уповні.”²⁵ Отже, твердження Шамрая, що “головним поштовхом до дії героїв Винниченка є жадаба фізичних утіх”,²⁶ може виявитися не таким далеким від правди, як твердить С. Погорілий.²⁷

Що Винниченко, модерніст, уживав натуралістичних засобів у своєму письменстві, не диво, бо німецькі модерністи, які мали значний вплив на слов’янську літературу, також користувалися натуралістичними засобами.²⁸ Я вже вище згадувала один із засобів натуралізму, а саме — уживання голих діалогів у розповідних творах.

Винниченкова метода писання насправді виявляє багато подібностей до таких натуралістів як Еміль Золя, який у своєму *Le roman expérimental* (Експериментальний роман) ствердив, що метою письменників є вибрати правдиві випадки і піддати їх лабораторним умовам у повісті, де можна перевірити авторову гіпотезу про природу та дію сил, що впливають на людей.²⁹ У своєму записі у щоденнику з січня 1915 р., де він згадував про своє бажання написати про подружжя, Винниченко також записав:

Я все ж таки хочу вірити принаймні в те, що кожне явище має свої причини, або, інакше, має зв’язок з іншими явищами. І от я хочу з маси прикладів шлюбу вивести якунебудь закономірність, закономірність хоч для нещасних шлюбів.³⁰

Винниченкова лабораторна метода ще ясніша в його есеї *Про мораль пануючих і мораль пригноблених*, в якому він описує, як писав *Щаблі життя*.

Я взяв неіснуючу людину, окремі риси якої я зустрічав у живих людей, ввів її в коло почуттів та думок і змусив увійти з сими висновками в реальне, дійсне життя. Я написав п’єсу “Щаблі життя”, де описав ті наслідки приложення сих висновків до оточуючого життя, які я почасті пережив сам і які з логічною необхідністю витікали зі стану річей.³¹

Як натуралісти, Винниченко “старається бути об’єктивним, і навіть документальним у зображуванні матеріалу; бути безстороннім у своєму погляді на боротьбу, у якій знаходяться людські тварини, не засуджуючи й не хвалячи людей за вчинки, яких вони не можуть контролювати; бути песимістичним у своєму погляді на людські можливості”.³² Для Винниченка і натуралістів життя є “злобною пасткою, жорстокою грою”, і вони відкриті й майже клінічно безпосередні у змальовуванні людей як тварин, гнаних основними потребами — страхом, голодом і статевістю.³³

Хоч аж ніяк не можна говорити про повну відсутність економічного та суспільного детермінізму, він другорядний у цій повісті у порівнянні з біологічним детермінізмом та інстинктами внутрішнього і підсвідомого "я". У *Записках кирпатого Мефістофеля* Винниченко, як здається, має, кінець-кінцем, більше спільного з Фройдом і Дарвіном, ніж з Кавтським чи Сартром.

1. Володимир Винниченко, *Щоденник*, I том, ред. Григорій Костюк, Едмонтон—Нью-Йорк, 1980, стор. 212. 16 липня 1916 р. Винниченко записав: "Пишу кирпатого Мефістофеля".

2. І. Айзеншток, рецензія на: В. Винниченко, *Записки кирпатого Мефістофеля* у *Червоному шляху*, 8, 1928, стор. 194.

3. Арсеній Мерич, *Дни*, 96, 22 лютого 1923 р.

4. А. Річицький, вступ до: В. Винниченко, *Записки кирпатого Мефістофеля*, Книгоспілка, Літреатурна бібліотека, 1928.

5. В. Юринець, вступ до: В. Винниченко, *Записки курносого Мефістофеля*, переклад І. Айзенштока, Пролетарий, 1928.

6. Данило Гусар Струк, "Винниченкова моральна лябораторія", *Сучасність*, 1980, чч. 7-8, "Отже не в індивідуалізмі й надлюдині Ніцше треба шукати основ Винниченкових творів, присвячених проблемі етики, а в засадах соціалізму ...", стор. 96.

7. Czeslaw Milosz, «The History of Polish Literature», Друге видання, Берклі, 1983, стор. 325.

8. Там таки.

9. В. Винниченко, *Записки кирпатого Мефістофеля*, Київ—Ляйпціг, без дати, стор. 192. Всі цитати взято з цього видання і відтепер будуть подаватися в тексті в дужках.

10. І. Айзеншток, стор. 194.

11. П. Христюк, "В. Винниченко і Ф. Ніцше", *Українська хата*, 1913, чч. 4-5.

12. В. Винниченко, *Щоденник*, I, стор. 41-42.

13. Г. Костюк у: В. Винниченко, *Щоденник*, стор. 46.

14. Irena Szwece, "The works of Stanislaw Przybyszewski and their reception in Russia at the beginning of the XX century" (не друкowana докторська дисертація, Стенфордський університет, 1970). Леся Українка написала про п'єси Пшибишевського статтю, опубліковану в газеті *Жизнь* в 1901 р.

15. Г. Костюк, *Володимир Винниченко та його доба*, стор. 20. Костюк додає тут інші можливі впливи: Чехова, Гавптмана, Ібсена, Метерлінка.

16. Пестливе ім'я, яким називав Винниченко свою жінку, Розалію Ліфшиц.

17. В. Винниченко, *Щоденник*, стор. 141.

18. Г. Костюк у: В. Винниченко, *Щоденник*, стор. 219 та 245.

19. "Naturalism", ред. Ліліян Р. Фурст і Пітер Н. Скрайн, «The Critical

Idiom», під загальною редакцією Джона Джампа (Лондон, 1971), стор. 47-48.

20. Larissa M. L. Z. Onyshkevych, "Existentialism in modern Ukrainian drama" (не опублікована докторська дисертація, Пенсільвенський університет, 1973), стор. 52.

21. Albert Camus, «Le mythe de Sisyphe», (Париж: Gallimard, 1942), стор. 18.

22. В. Винниченко, *Щоденник*, стор. 141.

23. В. Винниченко, *Щоденник*, стор. 107.

24. В. Винниченко, *Щоденник*, стор. 41.

25. C. H. Holman, «A Handbook to Literature», fourth edition (Indianapolis, 1981) p. 285.

26. А. Шамрай, *Українська література*, друге видання, (Харків, 1928), стор. 137.

27. Семен Погорілий, *Неопубліковані романи Володимира Винниченка*, (Нью-Йорк, 1981), стор. 21.

28. I. Szwede, "The works of Stanislaw Przybyszewski and their reception in Russia at the beginning of the XX century".

29. E´mile Zola, «The Experimental Novel», переклад Белль Н. Шерман, (Нью-Йорк, 1964).

30. В. Винниченко, *Щоденник*, стор. 141.

31. В. Винниченко, "Про мораль пануючих і мораль пригноблених", *Наш голос*, 1911, чч. 9-10, стор. 472.

32. C. H. Holman, «A Handbook to Literature», стор. 286.

33. Там таки.

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЛЬВІВ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (Радянська окупація)

Остап Тарнавський

Це був гарний день — та неділя 1 вересня 1939 р., що став зворотним пунктом не тільки в моєму особистому житті чи житті багатьох таких, як я, звичайних людей, але й зворотним пунктом світової історії. В цей день, як звичайно, я був на праці, бо від майже одного року я працював у фірмі гуртового продажу ярмаркового краму на весь терен Галичини, а то й дальші райони Польщі, з великим написом над широкими вітринними шибами "Ян Стаднік" в долішній частині Городецької вулиці, дві чи три кам'яниці від костюлу Св. Анни. Ян Стаднік — це був наш таки купець Іван Стаднік, меткий і кмітливий, який вмів добре просуватися й навіть непогано заробляти у польській дійсності. Коли він приймав мене на працю, — після того, як я зміг, попри всі труднощі, самостійно пробитися крізь студії у Львівському університеті, після того, як я відбуду майже піврічну практику "волонтером" у Промбанку, за рекомендацією купця Говиковича, — сказав мені таке: "Я сам умію рахувати та вести бухгалтерію, але мені треба спеціального книговода, щоб виготовляв мені рахунки й звіти для Ізби Скарбової, це значить податкового уряду. Я мав такого книговода, але він саме закінчив правничі студії й тому потребує вас". Я відразу зрозумів свою ситуацію і в цьому розумінні мені непогано працювалося. Сто п'ятдесят злотих на місяць — непоганий заробіток, коли в редакції молодим репортерам платили не більше п'ятдесятки. Цей славний перший день вересня — звичайно, важлива дата для молодої людини. З вересня починали діяти школи, тож молодь жила новим навчальним роком. Але цей день почався інакше. Десь у полудне почули ми гучні вибухи. Я вийшов на вулицю й глянув у західньому напрямі, де в горішній частині Городецької вулиці був львівський головний двірець, і побачив там гору диму, що здіймалася в небо. За якийсь час почали з горішньої частини вулиці бігти люди. До одного з них я й промовив, що це знову мабуть пробний летунський налет, бо їх заповідала польська влада. А він мало не скочив на мене та злісно відповів, вимахуючи рукою: "Пробний? Там трупи, а ви насміхаєтеся, що це пробний налет". І, справді, за кілька годин вже їхали вантажні автомашини й на відкритих платформах везли навалені, мов дрова, людські трупи. Це був доказ, що почалася війна, й життя тепер буде зі змінами, інше. Мої пляни полагодити свої адміністративні справи в університеті, — що тепер

мало б бути легше, бо я зумів заощадити деякі зароблені гроші, — стали непевні. Я мав передчуття, що це не піде так гладко, що війна, яка вже в перший день застукала й наше місто, принесе зміни, хоч я не думав, що ці зміни будуть далеко більші, ніж моє особисте життя чи навіть життя довкола мене та в моєму місті, — зміни, які почнуть нову сторінку історії.

1939 рік уже з самого початку заповідався незвичайний. І не лише тому, що з'явилися якісь дивні знаки на небі, хоч і були природні катаклізми, як землетрус у Туреччині, де загинуло півсотні тисяч людей, або такі переломові зміни в побутовому житті, як застосування синтетичного волокна для виробництва панчіх (початок ери найлонових панчіх), встановлення лінії повітряного зв'язку між Європою й Америкою або відкриття Іреною Жоліо-Кюрі поділу ядер урану, підготовка розщеплення атому, що вже за короткий час пригодилося в новій війні. Цей пропам'ятний 1939 рік найголосніше заповідав війну, без якої не можна було вже уявити собі життя на нашій розсміканій політичними змінами у тридцять роки землі — головно появою та зміцненням тоталітарних режимів, як націоналістичного у Західній Європі, перш за все в Німеччині, так і російсько-більшовицького на Сході Європи.

Неспокійний був цей рік і в Україні. Правда, ми в Галичині не все знали, що діється за Збручем, а назовні могло видаватися, що Україна — після сталінського погрому 1930-их рр. — трохи заспокоюється, бо саме в 1939 р. спорудили два великі пам'ятники Тарасові Шевченкові в Києві й у Каневі, вийшли п'ятитомним виданням твори Кобзаря. Але в осередку нашої уваги була Карпатська Україна, яка у висліді німецької конфронтації з Чехо-Словаччиною перебрала самоврядування й наважилася проголосити себе незалежною державою. Це була подія, що займала думки всіх українців і зумовлювала життєві прогнози, головно молодого покоління. Було ясно, що Європу чекає війна і з війною зв'язували всі перспективи на майбутнє. Створення Карпатської Січі для охорони молодого мініатюрної української держави, та й перші збройні сутички з угорськими відділами викликали воєнний настрій і — як це справедливо записано в Українській енциклопедії — були першим збройним виступом, що передував Другій світовій війні.

Рушійною силою перед війною була Німеччина. Хоч ніхто не знав плянів агресивного німецького уряду, але — навіть після невдачі в Карпатській Україні — українці під польською окупацією зв'язували деякі надії з німецькою експансією на схід та плекали думку, що політична ситуація в Польщі може повторитися, як у Чехо-

Словаччині, де побіч окупованої Чехії постала незалежна Словаччина. Така розв'язка могла виникнути стосовно до Польщі, навіть за наявності якихось домовлень з Радянським Союзом. Історично Галичина мала довгу традицію визнаної держави, починаючи від славного Галицько-Волинського Князівства, що після коронації галицьких князів носило горду назву Королівства Галичини і Володимирії, ба навіть Королівства Руси. Цю традицію визнавала навіть велика Австро-Угорська імперія, що її цісарі коронувалися не тільки цісарями Австрії та королями Угорщини, але теж і королями Галичини і Володимирії. Тож не диво, що загроза війни викликала в думках молодих українців надію на визволення, й зовсім природно, що й у моїй двадцятилітній голові зродився вірш, який я відразу назвав "Привіт армії". Вірш був написаний в 1938 р., коли у світі проходила загальна мобілізація, а бадьорий настрій вірша був викликаний січовими з'єднаннями, які творили в Карпатській Україні й які нагадували славні стрілецькі січі часу Першої світової війни, що стали зав'язком української армії. Вірш проходив зміни на протязі того, повного змін і трансформацій, непевного року. Спершу у вірші були і воїни, і стрільці, і шоломи, і рідні однострої, згодом увійшли ще лицарі-завойовники, ба навіть згадка про Вальгалю, бо пропаганда мілітаризму із Заходу поширювалася, аж урешті цей вірш під первісною назвою з'явився друком в новій щоденній газеті, що стала виходити у Львові під назвою *Вільна Україна* 25 вересня 1939 р., вже з різними редакційними змінами, що їх вимагали і нова газета, і нова влада. Ось і це й вірш:

Полків квадрати сірі вже за містом.
Снага походу, складена в ряди,
дзвенить залізом зброї. Юне військо
кида на шлях убитий крок твердий.

Ясніють смагли лица з-під шоломів.
В душі порив — відвічний гордий зрив.
Хто буйне серце спинить, душу зломить,
коли її виносить вимах крил?

Хвала побідним чотам, що прибули
з оков звільнити народну снагу.
Шляхи для них відверті. Срібні кулі
женуть, мов птахів з гнізд, хижацький гурт.

Вітри несуть, мов прапор перелітний,
пісні і привітання звідусіль.
Вітри несуть мов прапор перелітний,
вогонь запалу понад черню піль.

Колеса мрій несуть нове майбутнє,
У багряниці воєн сходить день,
що снився нам. У день цей незабутній
вітаємо ми щастя молоде.

Мов дівчину в стьожки, так наше місто
у прапори прибрали ми і ждем.
Не тільки мир — серця несе нам військо,
серця — не квіти їм до блюз припнем.

Поява цього вірша у новій газеті, що її першим редактором був одягнутий в уніформу полковника Олександр Корнійчук,* була так само несподівана, як несподіваним для всіх нас, які жили у польській державі, був прихід радянських військ на нашу територію. Хоч і виправили редактори *Вільної України* задуманий за іншими сподіваннями вірш, але навіть такий ранок, як "у багряниці воєн" не відповідав мирним намірам радянського уряду, який голосно сповіщав, що його війська прийшли просто дати захист мирному населенню від загарбників. Про договір між Німеччиною та советами ніхто не знав і тому ніхто й не сподівався, що переможна Німеччина подарує землі, що колись творили славне Галицько-Волинське королівство, Радянському Союзові. Та так воно сталося, і вже 17 вересня 1939 р. радянські війська перейшли Збруч і почали окупацію Галичини. Це сталося так несподівано, що навіть польська армія, яка, розбита німцями, втікала під тиском танків на схід, не пробувала чинити ніякого опору, несвідомо сподіваючися, що червона армія прийде на поміч Польщі проти Німеччини. Радянська енциклопедія навіть не намагається пояснювати цей неймовірний факт німецького подарунку на початку війни, а просто з властивою діалектичною безсоромністю пише:

У вересні 1939 року гітлерівська Німеччина почала загарбницьку війну в Європі, окупувала Польщу, внаслідок чого польська буржуазна держава розпалася. Союз РСР виявив законну турботу про долю братнього населення Західної України, якому загрожувало фашистське поневолення. 17 вересня 1939 р. радянські війська за розпорядженням уряду СРСР перейшли радянсько-польський кордон і взяли під свій захист життя і майно населення Західної України."

Ні слова про договір Ріббентропа-Молотова про розділ Польщі, як це колись вже в історії доконали монархічні уряди обох цих дер-

* Обтяженого важнішими завданнями Корнійчука замінив Семен Журахович.

жав, ще й така словесна діалектика, мовляв "Німеччина окупувала Польщу", а ось СРСР тільки взяв "під свій захист життя і майно населення", правда, за дозволом переможної Німеччини та й зовсім не турбуючися спитати це населення, чи бажає собі цієї опіки. Коротко й дуже влучно висловився про цю славну подію композитор Станіслав Людкевич, коли йому доручили зробити промову на святі відзначення "воз'єднання": "Радянська армія визволила нас від польського панського панування і на це немає ради".

Негайно за військом прибула на терен Галичини й Волині адміністраційна влада та почала заводити новий порядок. Разом з адміністрацією з'явилася й пропаганда — з журналістами й письменниками, — яка й незле попрацювала, коли вже за кілька днів вийшло перше число щоденної газети *Вільна Україна*.

Що собою являв Львів напередодні цього прославленого воз'єднання? На той час у Львові було 350 тис. мешканців, за національністю половину з цього числа творили поляки. Одну третину населення становили жиди (100 тис.); українців було лише 50 тис. Не зважаючи на те, що у Львові жила порівняно мала кількість українців, Львів був осередком українського життя. Це становище осередку Львів зайняв ще під кінець 19 ст., коли Валувєвський та Руський "укази" забороняли українські друки в окупованій царатом Україні. У Львові виходили дві українські щоденні газети: *Діло* і *Новий час*, ціла низка тижневиків і інших часописів. Тут діяла центральна "Просвіта", існувало Наукове Товариство імені Шевченка з великою бібліотекою, були українські школи — державні і приватні, господарські установи, банки та різні організації. Щоб увявити собі обсяг культурного життя у Львові перед Другою світовою війною, треба хоч би пригадати літературні угруповання та їхні видання. В центрі стояла народницька група УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання) з щоденною газетою *Діло*, в якому літературним редактором був критик-літературознавець з орієнтацією на західноєвропейську літературу (студював у Парижі й у Лондоні) Михайло Рудницький. Видавництво *Діла* друкувало серіями переклади творів західноєвропейської літератури. Той таки Рудницький почав в 1935 р. видавати літературний двотижневик *Назустріч*, що згуртував письменників, які теж шукали зв'язків з західною літературою, як Святослав Гординський, Юрій Косач, Богдан Ігор Антонич. У тому ж 1935 р. почав виходити літературний місячник *Вісник* під редакцією Дмитра Донцова (продовження *Літературно-Наукового Вістника*), об'єднуючи велику групу письменників націоналістичного світогляду, що їх популярно звали "вісниківцями", з Ростиславом Єндиком, Юрієм Кленом, Юрієм Липою, Лукою Луцевим, Євгеном Маланюком, Леонідом Мосендзом, Олегом Ольжичем, Уласом Самчуком, Олексою Стефановичем, Оленою Телігою у проводі. При *Віснику* друкували книжки у

серії "Книгозбірня Вісника" (квартальник). Близько до *Вісника* стояв літературно-мистецький місячник *Дажбог*, який почав виходити в 1932 р., від 1935 р. став двотижневиком; згодом, після конфіскації урядовою цензурою, виходив під назвою *Обрії* (1937-1938). Першим редактором був Е. Пеленський, згодом Богдан Антонич і вкінці Богдан Кравців. Журнал видавав "Літературну бібліотеку", до якої входили твори Антонича, Ярослава Дригича (перший псевдонім Вадима Лесича), Уласа Самчука й інших. Я теж дебютував у *Дажбозі*, ще будучи учнем гімназії в 1934 р., хоч не належав до націоналістичної організації, та вже в 1937 р. почав співпрацювати й друкуватися в журналі *Назустріч*, а далі і в *Ділі*.

За матеріальною підтримкою митрополита Андрея Шептицького та ректора Богословської Академії Йосипа Сліпого виходив у Львові літературно-науковий місячник *Дзвони*; його редактором був Петро Ісаїв. Тут друкувалися письменники католицького світогляду: Наталена Королева, Уляна Кравченко, Катря Гриневичева та інші. При журналі існувало видавництво "Бібліотека Дзвонів" і в цьому видавництві з'явилися друком твори Самчука, Антонича, Королевої.

Існувала у Львові група радянофільських письменників чи — як вони себе називали група пролетарських письменників "Горно", які гуртувалися при журналі *Вікна*, місячнику літератури, мистецтва та критики, який виходив у 1928-1932 рр. Редактором *Вікон* був поет Василь Бобинський, який з національно-демократичного табору перейшов до КПЗУ (Комуністична Партія Західної України) і вже в 1925 р. почав видавати літературний тижневик *Світло*. Доля його відома. В 1930 р. він переїхав в Україну, був діяльний в організації "Західна Україна" та в час переслідувань української літератури був засланий і загинув на засланні, як подає УРЕ, 2 січня 1938 р. До групи "Горно" належали ще Степан Тудор (С. Олексюк), Ярослав Галан, Петро Козланюк, Ярослав Кондра, К. Яран, Мирослава Сопілка й інші. У "Горні" був і Степан Масляк, син письменника Володимира Масляка. В 1924 р. він виїхав до Праги й повернувся до Львова щойно в 1945 р. після війни, продовжуючи займатися літературною діяльністю, головню перекладництвом. Його участь у "Горні" і співпраця у *Вікнах* радше кон'юнктурні, — бо — як подає довідник "Письменники Радянської України" з 1970 р. — він не був членом партії, та й після повернення вибрав професію викладача в університеті.

Існувало у Львові ще одне радянофільське видання — літературно-науковий, мистецький і громадський місячник *Нові шляхи*, що його редактором був письменник, педагог і політичний діяч Антін Крушельницький, активний за своїх студентських років у групі "Молода Україна", згодом член Радикальної партії та міністер освіти в уряді УНР. *Нові шляхи* виходили за підтримкою радян-

ського консульату у Львові, головню, коли консулом був Юрій Лапчинський, від 1926 р. В цьому журналі друкувалися члени групи "Горно": Бобинський, Галан, Кондра, як і принагідні автори: Косач, Степан Левинський, який згодом, вже після війни (1946) помер на еміграції в Парижі, та талановитий поет — син Антона Крушельницького — Іван. Продовженням *Нових Шляхів* був журнал *Критика*, також під редакцією Антона Крушельницького. Обидва журнали перестали виходити в 1932 р. УРЕ подає, що ці видання закрила польська влада. Це не відповідає правді. Хоч польська влада не сприяла тим виданням, як і не сприяла взагалі українським виданням, закриття тих видань було вислідом політичних розходжень у самій комуністичній партії. Треба пригадати справу тижневика *Світло*, що його редагував Бобинський. В 1927 р., коли в Україні був голосний Микола Хвильовий (саме в цьому році він зумів об'єднати найкращих діячів літератури довкола "Вапліте"), *Світло* перейшло метаморфозу: вислизнулося з-під впливів КПЗУ і його редактором став діяч самостійницького крила Української соціал-демократичної партії Іван Квасниця, якого в перші дні "воз'єднання" (1939) нова радянська влада невдовзі заарештувала та вивезла на заслання. В тому ж 1927 р. виключили з КПЗУ Степана Рудика, співредактора *Світла*, і теж заарештували в 1939 р. та знищили. Тоді вийшов зі складу КПЗУ Роман Роздольський — соціолог і теоретик марксизму, один із засновників КПЗУ. В 1939 р. він волів емігрувати до Кракова, ніж залишитися у визволеному Львові, просидів війну в німецькому концетраку, а від 1945 р. перебував у Дітроїті, де й помер в 1967 р. Як науковий дослідник марксизму, він співпрацював з-за кордону з Московським Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у Москві.

Вже *Культура*, головню в останніх числах, подавала критику сталінської національної політики в Україні й підтримувала шумскістів і хвильовістів. Ці ухили від партійної лінії й були причиною упадку радянофільських видань у Львові, бо перервалися фінансові ресурси. В той час зник без сліду радянський консул Лапчинський — націонал-комуніст, який ще в першій половині двадцятих років належав до групи укапістів. Радянський уряд робив різні заходи, щоб усіх цих радянофілів заманити в Україну. Так весною 1932 р. поїхав в Україну поет Іван Крушельницький, узяв там, як пише УРЕ, активну участь у літературному і громадському житті, але вже в 1934 р. був зліквідований (УРЕ подає дату смерті 17 грудня 1934 р.; цікаво, що та ж УРЕ подає дату смерті Олекси Влизька 16 грудня 1934 р., яка відвертає документованість пов'язання смерті тих двох розстріляних, хоч не подається нічого про покарання). Ще перед смертю Івана Крушельницького, виїхав в Україну його батько з усією родиною: дружиною Марією, актрисою та авторкою деяких п'єс, яка виступала в театрі "Бесіди" у Львові, та молодшим сином

Тарасом, письменником-початківцем. Виїзд родини Крушельницьких в Україну був урочисто відзначений у Львові прощальним вечором, що його влаштував Український робітничий союз. В мене є фотознімок з цього вечора і на будинкові видно напис з назвою цього Союзу, а під ним дата: Львів, 15 квітня 1934 р. На знімку можна розпізнати деяких осіб, хоча б Кузьму Пелехатого (після війни він був головою Управління Львова) чи Миколу Бабина, але немає там ні Ярослава Галана, ні Петра Козланюка, хоч вони в той час були у Львові — значить, були розходження між радянофілами, які відбилися й у таку святкову хвилину. Всю сім'ю Крушельницьких ліквідували негайно після розстрілу Івана Крушельницького, хоч УРЕ подає дату смерти Антона Крушельницького 13 листопада 1941 р., значить, у час евакуації під натиском німецької армії, коли постраждали й інші діячі нашої культури, яких евакуювали, але не везли до місця призначення.

Я докладніше спинився на інформації про радянофільські угруповання у Львові перед війною, бо обставини діяльності цієї групи зумовлювали і політику, що її застосував уряд СРСР під час окупації Західньої України за відомим домовленням про розподіл Польщі договором Молотова і Ріббентропа. Варто ще б бодай побіжно згадати ситуацію культури в польському та жидівському секторах у Львові. Польська група у Львові до 1939 р. була найчисленніша, становила половину населення міста, більше ніж 150 тис. осіб. Поляки ще за панування королівської Польщі тримали в своїх руках адміністрацію міста та й вели перед і в культурному житті. Це не змінилося і з переходом Галичини під панування Австро-Угорської монархії, в якій вже з уваги на аристократичний устрій польські пани затримали свою гегемонію. Що більше, ліберальніша від пруської чи російської окупації, австрійська адміністрація дозволяла свободніші рухи польської інтелігенції головно в культурному житті. У Львові перед Першою світовою війною жили й творили славні польські письменники Олександр Фредро, один із членів так званої "української школи" Северин Гошинський, уродженець Львова й випускник Львівського університету поет Леопольд Стафф, один із головних представників "Молодої Польщі" Ян Кастровіч, який утримував зв'язок з Іваном Франком, Марія Конопніцька, яка жила й померла у Львові й була похована там на Личаківському цвинтарі, побіч могили Маркіяна Шашкевича. Такі культурні установи, як університет чи театр, опанували поляки ще за часів австрійського панування, а за часів Польської Речі Посполитої були опорою польського шовінізму. Загально відома боротьба українців за право мати свій університет у Львові, включно з бойкотом Львівського університету. Львівський міський театр, хоч побудований за громадські гроші, був виключно власністю польського населення і тільки кілька разів на рік вдавалося українській громаді дістати

дозвіл на який визначніший концерт чи академію в ньому. У Львові були польські наукові установи з таким науковим осередком, як Оссолінеум (народний заклад імені Оссолінських) з бібліотекою, музеєм і друкарнею, (самих інкунабул нараховували на понад 5 тисяч), були музеї, літературні об'єднання, театри, все це надавало містові польського вигляду. У Львові виходили три більші польські щоденні газети («Wiek Nowy», «Gazeta poranna», «Dziennik wieczorny») та й багато інших газет. Тут виходив літературний поступовий журнал "Sygnaly" під редакцією Курилюка, що слідкував і за українською літературою; раніше, ще у 1920-их рр., тут виходив журнал "Tryby" в якому виростали поети Станіслав Єжи Лець, Леон Пастернак (обидва жидівського походження). Львів був відомий легкою кабаретовою музикою, а головним представником її був поет-пісняр Генрік Збєжховський. Та літературним осередком для поляків Львів не був, бо ці осередки були у Варшаві, а також у Кракові чи навіть у Вільні, де, між іншими, існувала група "Жегари", з якої вийшов пізніший нобелівський лавреат Чеслав Мілош.

Велику культурну групу творили у Львові жиди. Був час, що жиди мали у Львові аж двох сенаторів у польському сенаті і це вказує на їхні політичні впливи. Ще від давніх часів за панування польського короля Казіміра Великого, коли їм дозволили поселитися у Львові (1370 р.), вони добре загосподарилися, перебравши у місті не тільки майже все купецтво, але й помітніші вигідніші ремісничі фахи й були власниками підприємств. Про Львів ходила поговорка: "польські вулиці, а жидівські камениці", бо більша частина нерухомого майна належала жидам. У Львові виходили аж три жидівські щоденні газети: дві польською мовою: «Chwila», «Opinia» та одна мовою їдіш "Lemberger Tulblat". Це були органі сіоністів, які були в Польщі найсильнішою політичною групою й намагалися співпрацювати з кожною урядовою партією. Газета «Chwila» була зразково редагована, мала позамісцевих, а то й закордонних кореспондентів і її читали не тільки жиди.

У вересні 1939 р., коли радянські війська без ніякого опору зайшли аж у Львів, місто дещо змінилося. До міста насунула велика когорта втікачів із теренів Польщі, що їх раптовим наскоком зуміли зайняти німці. Розбита польська армія швидким відступом намагалася перейти румунську границю, щоб дістатися на терен Угорщини, з якою в'язав Польшу братній союз і через Угорщину думала дістатися на захід, до західних союзників. У Львові залишилися цивільні громадяни, які природно не знали, що їм доведеться робити, котра окупаційна влада краща: німецька чи радянська. Населення приймало радянську армію різно: деякі споглядали на вояків у рудих, не надто шикарних уніформах з погордою, інші з недовір'ям. Хоч були і такі, що раділи, при чому не тільки ті, хто хотів бачити справжнє визволення від "папського пану-

вання", як про це голосила пропаганда, але ті щирі українці, яким набридло довгі роки безвиглядного животіння під польською окупацією. Між вояками було багато українців, й розмовляли українською мовою, навіть і старшини. Це напевно була заплянована показуха, мовляв, братів визволяють рідні брати українці. Армія увійшла у місто в великих танках, хоч і відкритих, бо їй не було потреби їх закривати, ніхто їй не плянував ні одного вистрілу. Пригадую, як на вулицю вийшли львів'яни, головно українці, бо поляки все ще не знали, як їм поступати й яка їхня доля, з танків виходили старшини, які ставали до розмов з охочими розмовляти. Один із них навіть проявив велику щедрість: висипав кілька жмень нових блискучих копійок, не знаю, чи з великодушності, чи в переконанні, що їхня ціна й так невисока. Споглядаючи на вбогу уніформу вояків, львів'яни, знаючи про загально-низький життєвий рівень у Радянському Союзі, запитували їх, як там у них з товарами, з харчами. На все була одна відповідь: у нас усього багато. Ходила навіть така поговорка, що одного армієця запитав один сміливець: а цитрини у вас є? Вояк не знав що таке цитрини (бо, навіть, якби й були цитрини, у Радянському Союзі їх звали "лімонами"), але не заікучився відповів: "Много, два більшенькі заводи, один у Москві, а другий у Харкові".

З армією прийшла відразу й нова влада; були призначені люди й призначені для них пости, і ця влада швидко взялася заводити свої порядки, намагаючися знаходити легальні основи для всіх перемін. У своїй книжці «Khrushchov Remembers» тодішній секретар КП(б)У пише:

Моїм головним завданням було заснувати організації, які репрезентували б народ Західної України, і дати їм змогу вирішити: хочуть вони злучитися із Радянським Союзом, чи ні. Провели вибори делегацій до Народних зборів у Львові, щоб вирішити цю справу. Збори продовжувалися кілька днів з тріумфом і політичним запалом. Я не почув ні одної промови, ні одного сумніву, чи має бути встановлена радянська влада. Один промовець за другим, всі вони говорили, що це була їхня задушевна мрія бути прийнятим у склад Української Радянської Республіки ...

Ці славні Народні збори Західної України відбулися 26-28 жовтня, коли радянська влада вже була усталена не тільки у Львові, але в усій Галичині. Разом із військом прибули на терен Галичини члени пропагандивного апарату та й визначені довірені партії на адміністраційні пости, спершу в армієських уніформах, бо до армії входили не тільки вояки, які воюють зі зброєю в руках, але й уся відповідальна партійна верхівка політичних та адміністраційних керівників. Одного з таких адміністраторів довелося мені пізнати

таки в перші дні нової радянської дійсності. Це був здоровий козарлюга (рослий, статний, хоч із скромним прізвиськом Салата (на жаль, за роками я призабув ім'я, а по батьковій й поготів). Він прибув у Львів за призначенням організувати один із районів міста; десь ще у Києві, а може й у самій Москві, постановили поділити Львів на чотири райони. Салаті віддали робітничий район — від вулиці Городецького до Жовківської-Замарстинівської аж до Підзамча, і цей район назвали Шевченківським. Салату пізнав я випадково, зайшовши у порожній будинок школи на Казимирській вулиці відвідати мою сестру, яка саме отримала від Салати призначення на секретарську посаду. Десь дістали якесь старе бюро, ба навіть стілець, та Салаті потрібно було друкарської машинки. Бож як писати розпорядження без машинки. Ось він, побачивши мене, відразу поставив питання ділово: чи не знаєте, де можна б купити машинку? Я якраз знав. Два дні раніше я відвідав українську книгарню, що нею провадив у Народному домі на вулиці Рутівського відомий у Львові книголюб Громницький, і він у розмові почав нарікати, що в нього ні зламаноного крейцаря на хліб і він хотів би щось продати. Зрозуміла річ, хто в такий час купував книжки? Ось він і запропонував дві свої друкарські машинки. Тож, і не думаючи довго, я сказав Салаті: "Є, та й не одна, а дві машинки." Він бігом полетів по сходах вниз, а я за ним. Перед брамою стояла маленька автомашина, щось як теперішній "фольксваген". Я, дивуючися, як цей велетень зумів упхнути своє тіло у цього "ліліпута", сів коло нього і за кільканадцять хвилин ми були вже в канцелярії мого давнього приятеля, що не раз рятував мене потрібною книжкою, за яку в мене не було чим заплатити. Торгу не було ніякого, та й Салата зовсім не дивився на те, що машинки не були першої молодости. Привезли ми ці машинки до канцелярії голови управління Шевченківського району і видно було по його обличчі і по жвавих рухах, що він вдоволений. Цю радість він і висловив у своїй пропозиції до мене: "Ну, тепер що вам за це? Яку посаду хочете, начальника шкільного відділу чи фінансового, вибирайте. Нам треба організувати управління і треба начальників відділів". Я знімаю в'язки, а потім таки просто відпекався, мовляв, я студент, мені треба кінчати студії, я вже поробив деякі заходи і маю обіцяну стипендію, тож у праці покищо не зацікавлений. Та наступного дня я вже привів у канцелярію кількох своїх колег, які шукали праці, і вони без великих допитів обійняли непогані посади у тому Шевченківському районі і просиділи там досить щасливо, аж поки вже під кінець цієї першої радянської окупації їх не покликали в армію.

Мав я нагоду пізнати й велике цабе, самого головного адміністратора всієї Західньої України — генерала М. В. Козирєва. Він мав титул голови тимчасового управління Західньої України. До

Салати можна було прийти ось так собі, а до Козирєва доступ був уже не такий легкий. Він урядовав у будинку колишнього польського воєвідства на вулиці Чарнецького і, щоб дістатися до нього на авдієнцію, треба було спеціального "пропуску". У мене була досить незвичайна справа. Йшлося про студентські доми, що їх було кільканадцять на підгір'ї Вульки з боку Кадецької вулиці. Це були давні студентські доми й, зрозуміла річ, їх за польської окупації займали польські студенти, та ще й з-під стягу "ендеків" (націоналістична група), які вороже ставилися до українців, ба навіть часто зчиняли бучі. Ось і тепер, хоч і прийшла нова влада, польська ендецька молодь зайняла свої старі місця й не хотіла допустити туди українських студентів. Наші студенти рішили інтервенювати у цій справі. Будинок нового управління в Галичині охороняло військо. Тут таки в коридорі за брамою було приймальне бюро, де сиділо по кілька офіцерів і видавали перепустки на авдієнцію у генерала. Пропуск був на звичайному газетному папері, виповнений звичайним тоді урядовим фіолетовим чорнилом, і на ньому коротко визначено: "Пропустити тов. Тарнавського до тов. Козирєва", за підписом дижурного офіцера та й з обов'язковою печаткою такого ж фіолетового кольору. Не буду розказувати про вислід моєї місії та розмову з високим радянським генералом. Моя місія була безпотрібна, бо все одно всі доми у місті націоналізували, а студентські й поготів, та й вневдовзі всі студентські доми опинилися у розпорядженні студентських комітетів, над якими мала контроль партія. Та потрібною виявилася мені моя урядова перепустка. Цю перепустку, за усталеним порядком, повинен був у мене перебрати урядуючий секретар, але виявилось, що секретарем у канцелярії цього високого радянського достойника був мій знайомий інженер, ще й з націоналістичним минулим. Він знітився, знітився і я (він напевно попав на цю посаду так, як це пропнував мені Салата; новоприбулі адміністратори потребували людей, які знали б місцеві обставини, тож і могли спочатку попасти на посади й ненадто бажані люди), та в мене залишилася перепустка. Наскільки була цінна ця перепустка, я переконався в цьому вже незабаром. Мені треба було поїхати до Старого Самбору й привезти звідти до Львова знайому родину, яка залишилася там ще з вакацій і не мала ніякої можливості повернутись додому. Поїзди, правда, їздили, але тільки для урядових пасажирів. І ось мені спало на думку, що в цьому може допомогти мені моя перепустка. І справді, я не раз, а багато разів переїхав із цією перепусткою по Галичині в той час. Кондукторам, які все ще в більшості були поляки, бо за польської окупації пост кондуктора вважався синекурою і його займали виключно поляки та ще й члени колишнього польського легіону, я показував свою перепустку, вони вже знали радянську документацію, незмінний

фіолетовий колір і незмінну печатку такого ж кольору, тож навіть не дуже придивлялися до змісту, пропускали мене без квитка. Деякі, які вміли читати зміст з таким категоричним наказом: "пропустити", ще й торкалися за старою традицією пальцями козирка свого залізничного кашкета, віддаючи пошану не тільки цій важливій, на їхній погляд, "бумажці", а й її власникові. Були й такі, що продрірявлювали цей папірець спеціальним діркачем, що його носять кондуктори, як доказ свого урядового посту.

Та мене більше цікавила література та преса, і вже з перших днів воєнного безладдя я тримав зв'язок з *Ділом*, з яким в останні два роки я близько співпрацював, пишучи короткі нариси, що їх М. Рудницький поміщував у підвалах, не тільки без гонорару, але й під прийнятним прізвиськом колеги: Тарас Кульчицький, бо так склалося на проголошеному в 1937 р. конкурсі *Діла* на коротке оповідання, що я попав на це прізвиське, а не своє, виславши на конкурс два оповідання, зрозуміло, під двома прізвиськами. І хоч вже в редакції знали, що я Тарнавський, а не Кульчицький, але "слава", здобута нагородою на конкурсі, затримала моє приbrane чуже прізвиське. *Діло* підготовлялося до дальшої праці. Хоч в той самий день, коли Червона армія перейшла Збруч рятувати рідних братів, польські агенти відвідали ще редакцію й друкарню *Діла* і її сплундрували, редактори, а головню відданий справі головний редактор Іван Німчук, встигли якось привести все до порядку, щоб продовжувати працю. Вісті були дуже хаотичні, та навіть, якщо редакція знала правду про розподіл Польщі між німецьким і радянським партнерами, чомусь переважала віра, що німці таки займуть Львів, хоч би з тої основної причини, що Львів був сто п'ятдесят років німецький в рамках Австрійської монархії. Тим більше, що у своєму марші крізь Польщу німецька армія вже стояла під Львовом і кожної хвилини могла ввійти у місто. Та сталося інакше. У п'ятницю 22 вересня Личаківською вулицею в'їхали до Львова радянські кіннотчики, а за ними посунули великі танки. На місто скинули летючки українською мовою, якою сповіщали братам-українцям про радісне визволення з-під польської панської окупації та про шасливе життя у з'єднаній Україні. Українські діячі, головню заангажовані у політиці, говорили про творення Українського допомогового комітету на чолі з Костем Левицьким, висилали навіть делегацію до представників нової влади під проводом цього видатного діяча і навіть внесли петицію для продовження видавання газети *Діло*. Та вже в суботу, 23 вересня, у будинку "Просвіти" Ринок 10, з'явилися три старшини в уніформі і заявили, що вони редактори. Німчук показав їм редакцію й друкарню з вірою, що все ще можна буде затримати *Діло*, як незалежну газету. Та в неділю прибуло до редакції вже яких сорок редакторів на чолі з редактором *Комуніста* з Києва Андрієм

Чеканюком і вони вже стали справжніми господарями будинку. Це вони готували випуск газети *Вільна Україна*. Того ж понеділка Чеканюк zorganizував нараду з українськими журналістами, мовляв, для обговорення праці, у великій залі "Просвіти". Головною постаттю на цій нараді був Олександр Корнійчук, який грав ролю дуже ввічливого та приязного в розмовах співбесідника, коли Чеканюк повідомляв про свій плян. На нараді були в більшості українські журналісти, які перед війною жили у Львові. А їх було таки немало, десь 70–80 осіб, бо у Львові перед війною виходило яких 80 назв різних газетних видань. Я на наради з журналістами не ходив, бо справді був тільки дописувачем та й журналістом себе не вважав. Але я встиг передати комусь із учасників наради свій вірш (здається, таки Рудницькому), щоб передав новій редакції з поясненням, що ось наші письменники й журналісти готові співпрацювати в нових виданнях. Не знаю, хто читав цей вірш, хто подав до друку і хто редагував його, але вірш з'явився під моім повним прізвищем у *Вільній Україні*. Цей дебют не надто мене тишив, та він і не мав відгуку навіть між нашими людьми, бо в усіх були важніші справи, а головно, — як достосуватися до нової ситуації. Наступного дня, у вівторок, 26 вересня, була друга нарада з журналістами і на цій нараді Чеканюк великодушно заявив, що хто з журналістів бажас працювати в пресі, хай підготує відповідну заяву. Не знаю, скільки журналістів скористало з цього запрошення. Напевно не скористав з того головний редактор *Діла* Німчук, якого ще того самого дня заарештували та й швидко повезли аж у Москву, де він просидів без суду і без основного обвинувачення аж 595 днів, як він сам описав це в книжці під такою ж назвою *595 днів совєтським в'язнем*. У *Вільній Україні* почав працювати Рудницький. Згодом я довідався, що молодий журналіст Євген Лазор, який писав фейлетони для *Діла* під псевдонімом "Черевань" був у редакції півтижневика *Комсомольська правда*. Як він туди попав — це таємниця, напевно не признався, що співпрацював у *Ділі* та мусів добре накрутити, а докладати до цього великих зусиль йому не треба було, та й редакцію перебрав Семен Журахович, що починав свою кар'єру. *Вільна Україна* невдовзі перейшла до приміщення на вулиці Підвальній, де приміщувалася перед війною редакція жидівської газети «*Chwila*» (польськомовна). В будинку редакції газети «*Wiek nowy*» на вулиці Сокола ч. 7, почала з'являтися щоденна газета «*Czerwony sztandar*», де редакторами були поголовно жиди.

Далі буде

СЕЛЕКТИВНИМ ОКОМ

Богдан Певний

Ми вже так звикли до усяких постійних насильств, що в кожному прояві звичайнісінької людяности добачаємо приману, за якою криється ще один гачок хитрого сусіда-рибалки. Мабуть, тому до широко розголошеної "гласности" Горбачова ми поставилися з нехиттю та вичікуванням — цим разом в діяспорі майже ніхто беззастережно не говорить про "реалітості", добре пам'ятаючи їхні гіркі наслідки після 1960-их рр. Тепер ми схильніші повірити зухвалому запевненню Щербицького, яке він мав зробити одному з недобитих поетів-шістдесятників на недавньому З'їзді письменників у Києві, що "не буде третьої українізації". Проте, з України, крім поголосок про трагічні наслідки радіації, надходять здебільшого несподівані вістки про події, багатозначністю яких (звичайно тільки стосовно до особливих радянських умов) годі нехтувати. Маю тут на увазі два окремі вечори в Києві, присвячені найвидатнішим і одночасно несправедливо кривдженим українським мистцям початку нашого сторіччя — Юрієві Нарбуту та Михайлові Бойчуку. Мою увагу на них звернули два талановито написані звідомлення у київській *Літературній Україні* — "Нарбут... для нарбутознавців?" відомого Івана Дзюби¹ та "Започаткував цілий напрямок" Раїси Скалій.² Вже сама згадка Нарбута та Бойчука в столичній газеті заслуговують уваги.

Що ж в цьому особливого?

Поперше, Нарбут і Бойчук були провідними постатями українського національного відродження, увага яких була зосереджена на створенні українського національного мистецтва, як речника прагнення України до самобутности її культури. Шлях віднайдення такого мистецтва, що вказував на конечність поєднання мистецтва сучасности з минувиною, витворив потребу звернутися до прикмет, що вирізняли мистецтво плодovitіших епох давньої України — Княжої та Козацької і до надбань українського народного мистецтва. Тут дороги шукань Нарбута та Бойчука розійшлися. Нарбут, особливо в графіці, пішов шляхом, основаним на традиціях козацького барокко та декоративних народних елементах. Бойчук же спирався на культуру фрескового малярства часів Київської держави і на здобутки раннього італійського Ренесансу, узгляднюючи синтети модерних мистецьких стилів. Оба

мистці створили свої власні течії та залишили за собою численних послідовників — Нарбут у графіці, а Бойчук в монументальному мистецтві.

Подруге, Нарбут і Бойчук, хоч по-різному, все таки були репресовані радянською владою.

Після надзвичайно активної участі Нарбута в будові української державности (він виконав банкноти, поштові марки, грамоти тощо для уряду УНР) радянська критика довгий час не могла визначити свого становища до його мистецької спадщини. Вона то прославляла його, то знову відсувала в тінь. Видані в Києві монографії про Нарбута 1959 р. та 1983 р. відомого мистецтвознавця Платона Білецького тенденційно розглядають творчість мистця, підкреслюючи його ранні роки в Петербурзі та короткий час перед смертю під радянською владою й стримано оцінюючи або замовчуючи зрілий і найплодовитіший період в Києві під час Визвольних Змагань.³ Хоч Нарбут помер природною смертю 1920 р. на 34-ому році життя, довкола її передчасности ширилися й ширяться різні здогади та припущення. Свідок обговорюваних тут подій, Вадим Павловський, розказує:

Тижнів два пізніше трапилась інша подія. У проф. Бойчука, теж на Лук'янівці, зібралась компанія мистців. Нарбут, разом із своїм приятелем, мистцем Юхимом Михайловичем, попросив у господаря води; обоє напилися і потім одночасно захворіли на тяжкий черевний тиф. У Нарбута ця хвороба згодом викликала ускладнення — захворюння печінки, від якого він і помер, не проживши після того і року...⁴

Чи був Нарбут ліквідований радянською владою на зорі її господарювання Україною, залишається відкритим питанням.

Бойчук, після успішних 1920-их років, вже на початку 1930-их рр. був приневолений каятися та робити заяви, що, мовляв, для нього, "вихідця з трудящих селянських мас, не може бути єдиного шляху з формалістами",⁵ та що "кожному із нас, і особливо мені, потрібно ясно, чітко сказати, за що він — за соціалістичний реалізм чи за своє минуле. Я ясно і недвозначно відповідаю: за соціалістичний реалізм, проти того, що зветься тепер "бойчукізм"..."⁶ Бойчука заарештовано в листопаді 1936 р. в Києві, звинувачено в тому, що буцім то він "Малював релігійні образи і переховував їх, вихованець митрополита Шептицького, буржуазний націоналіст і агент..."⁷ та розстріляно восени 1937 р. Радянська влада тільки 1967 р. натякнула на заподіяну кривду, але не проголосила явної реабілітації. В передмові до п'ятого тому *Історії українського мистецтва* Леонід Владич та Василь Касіян заявили:

Юрій Нарбут, титульний аркуш збірки родинних документів
Акта Нарбуторум (олівець, туш, гуаш, 1917)

Слід сказати, що в той час уже дався взнаки шкідливий вплив культу особи Сталіна на всі галузі суспільного життя країни, зокрема, життя художнього. Значні мистецькі сили відволікаються на виконання антиісторичних творів, що без міри звеличували одну особу в протипагу народові, якому відводилася роль безликої юрби. Художникам нерідко нав'язували суб'єктивні смаки одної людини. Часто-густо порушувалися ленінські принципи партійного провуду мистецтвом, практикувалося самовільне й некомпетентне адміністративне втручання в творчий процес, проти чого партія рішуче застерігала і що закликала всіляко викорчовувати. Ряд майстрів українського образотворчого мистецтва та архітектури (М. Бойчук, С. Налепинська-Бойчук, В. Седляр, І. Падалка, І. Шульга, Д. Дяченко та інші) в наслідок порушень соціалістичної законності й безпідставних політичних звинувачень зазнали репресій і загинули...⁸

Для Нарбуа 1986 р. був ювілейним — минуло сто років з дня його народження (він народився 26 лютого 1886 р. на хуторі Нарбу-тівці біля Глухова на Чернігівщині). Не можу тут повідомити, що українська громада в діаспорі гідно відзначила цей ювілей. Філадельфійський український мистецький журнал *Нотатки з мистецтва* вмістив з цієї нагоди кольорову репродукцію часто повторюваної ілюстрації Нарбуа *Еней* з 1919 р., і якби не вдумлива стаття Сергія Білокона "Перспективи дослідження мистецької спадщини Георгія Нарбуа" в київському журналі *Образотворче мистецтво*,¹⁰ майбутній бібліограф нашого часу міг би зазначити, що під кінець 20 ст. українці почали забувати свого найвидатнішого графіка. Таку думку зміцнила б згадана стаття Дзюби "Нарбуа... для нарбутознавців?" з багатомовним підзаголовком "Сумне слово про радісну подію", з якої хочу тут дещо навести:

Нещодавно у столичному Будинку вчителя відбулися ювілейні Нарбу-тівські читання, присвячені 100-річчю від дня народження засновника української радянської графіки Георгія Нарбуа — однієї з найкращих зірок нашої культури...

Відомий дослідник історії української культури С. Білокінь, який вклав багато енергії та наполегливості в проведення цього заходу, зробив доповідь "Нарбуа і Шевченко", в якій переконливо показав моменти культурно-ідеологічної, національно та соціально-психологічної і естетичної спорідненості цих, здавалося б, дуже далеких одна від одної постатей. У широкому культурологічному плані, з незвичною масштабністю інтерпре-

тував поетику Нарбута В. Скуратівський, а Валерій Шевчук висловив низку цікавих міркувань про творчість Нарбута як явища українського необа-рокко. Про зв'язок Нарбута з українським мистецьким авангардом говорив Д. Горбачов. Повідомлення М. Брайчевського було присвячене пам'ятку старовини в творчості Нарбута, але містило й насичену характеристику історичної доби, сучасної художникові. Окремим сторонам творчості Нарбута були присвячені змістовні повідомлення Д. Степовика, В. Ханка, М. Селівачова, В. Підгори, Ю. П'ядика та ін.; свою тонко аргументовану, хоч і дискусійну версію про східні джерела іконографії "Козака Мамаю" виклав Я. Дашкевич.

Читання, до яких залучено поважні наукові сили, були напрочуд насичені: в освітленні кваліфікованих істориків культури та мистецтвознавців Нарбутова творчість постала панорамно, у зв'язках з багатьма історичними і культурними чинниками та явищами, у своїх істотних рисах. Матеріяли читань (а вишукуються способи якось їх видати) здатні збагатити не лише Нарбутіану, а й усю історію української культури.

Отже — радісна подія. Але — "з журбою радість обнялась". Журба та — наша давня і постійна біда: "традиція" байдужості, лінощі так званої культурної громадськості. Не було на читаннях (коли не рахувати самих промовців) жодного київського літератора чи журналіста, жодного художника, графіка (!) чи мистецтвознавця, жодного видавничого працівника (а це ж їхня професійна справа!), жодного студента художнього інституту; не було й учителів (у тому числі й учителів малювання чи керівників із студій), у чиєму Будинку відбувалася ця визначна культурна подія... І відповідні інституції стояли геть осторонь неї.

Просто розпач бере. Щось же робити треба, бо йдеться не про Нарбута, а про нас самих; бо з таким же "коефіцієнтом корисної дії" проводяться й деякі інші аналогічні заходи...

Організатори читань вирішили зробити їх традиційними, щорічними. Чудово! І неодмінно треба цього добитися. Будемо сподіватися, що наступні читання (їх заплановано на травень 1987-го) відбудуться не лише у вузькому колі знавців і шанувальників творчості митця, а зберуть широку й зацікавлену аудиторію...¹¹

Статтю Дзюби витримано в тоні горбачевської "гласности" — бож наказано критикувати, шукати хиб. Чи не найлегше знайти їх в безіменній народній масі, ні на кого не вказуючи при тому пальцем? Хочеться вірити, що не байдужість, а недовір'я до тривкості відлиги та боязнь репресій велика неї перешкодили киянам прийти на вечір, присвячений великому українському мистецтві, який свій герб підписував "Мазепинец, полку Черниговского, Глуховской сотни, старшинский сын и гербов и эмблем живописец".¹² На жаль, нам невідоме число відвідувачів великої виставки, присвяченої 100-річчю з дня народження Нарбута,

визначення популярності якого треба залишити на краші часи, що відбулася минулого року у трьох залах Державного музею українського образотворчого мистецтва УРСР у Києві.

Всі офіційні українські радянські джерела — *Історія українського мистецтва*,¹³ *Словник художників України*,¹⁴ *Український радянський енциклопедичний словник*¹⁵ та інші публікації подають, що Бойчук Михайло Львович помер 1939 р. Одначе, ми знаємо зі свідчень близьких до Бойчука людей, що осінню 1937 р. в київській тюрмі перестали приймати передачі Бойчукові. Хто знає тодішні радянські тюремні умови, той може зробити лише один висновок — осінню 1937 р. Бойчука вже не було серед живих. 19 січня 1937 р. Бойчук писав, мабуть, останнього свого листа з київської тюрми:

Мої почуття і думки наболіли, як крила у тої птиці, що в клітці поривається летіти. Хоть судьба нам не дуже сприяє, то я не трачу надії. До сього часу я не зневірився, хоч дійсність я не наздоганю ніяк, вона тікає, як міраж...¹⁶

Видно, що смертність серед української інтелігенції 1937 р. хвилює навіть бездушних радянських істориків — вони постановили розтягнути статистичні дані на цілу п'ятирічку: "офіційну" смерть Бойчука вирішено перенести з 1937 р. на 1939 р. Якщо це так, згаданий київський вечір, присвячений Бойчукові, відбувся напередодні 50-річчя його смерті. Що за немилосердний збіг обставин! Ось що пише про київський вечір, присвячений Бойчукові, *Літературна Україна*:

Розпочинаючи його, Д. Павличко, який головував на вечорі, сказав, що в наш час, час оновлення, повинно інакше розвиватися наше бачення історії рідної культури і її подальший розвиток. Правдолюбна стихія дає нам можливість глибше ознайомитись з нашим минулим, нашою історією, взяти, зачерпнути звідти все те невмируше, нетлінне, що становить цінність і сьогодні. Ми повинні більше знати про тих, хто йшов попереду, прокладав нам дорогу. А знаємо ми про багатьох, особливо М. Бойчука, дуже мало, лише побіжні дані з енциклопедій.

А знати треба більше, бо він був не просто одним із видатних художників, а зачинателем нового мислення. Вивчивши європейське мистецтво, традиції старої школи, він у час революційних перетворень зрозумів, що повинно перетворитися і мистецтво, на зміну камерній замкнутості має прийти монументальність. Постає М. Бойчука стоїть у ряду таких уславлених митців-монументалістів світового значення, як Д.

Михайло Бойчук: *Робітниця і робітник* (фреска, Хаджібей, 1929)

Рівера і Д. Сікейрос. Але для М. Бойчука обставини склалися дуже трагічно — всі його великі монументальні роботи загинули. До того ж вульгаризатори-недоброзичливці, що певний час складали думку про наше мистецтво і літературу, не просто применшували, а принижували його діяльність. У 30-их роках усталилася думка, ніби Михайло Бойчук не був оригінальним художником, а наслідував Джотто та інших майстрів проторенесансу. Це протиставлення безпідставне. Звісно Бойчук, як і кожен з митців, учився у своїх попередників і сучасників, але як самобутня особистість він вчився лише для того, щоб піти далі неторованим шляхом. З часом у душі його відбулася внутрішня революція, він вирвався з камерності й став зачинателем українського монументального мистецтва. Ми повинні, наголосив Д. Павличко, особливо уважно поставитись до постаті М. Бойчука, бо йому не шастило найбільше... Досліджуючи творчість М. Бойчука, треба її розглядати в контексті розвитку світового монументального живопису, поставити його в один ряд з митцями мексиканської та європейської шкіл.

Життєвий і творчий шлях митця докладно розкрив у своїй доповіді кандидат філологічних наук С. Білокінь, який багато років присвятив вивченню постаті М. Бойчука. Розвідка його тим цінніша, що дослідникові довелося провести велику пошукову роботу, вивчити бібліографічні раритети, працювати в архівах, музеях, знаходити сподвижників, учнів, тих, з ким зустрічався, працював видатний митець. Зараз повторити таку роботу неможливо, бо семеро опитаних художників уже не живуть.

М. Бойчук, зазначив доповідач, був настільки яскравою, непересічною індивідуальністю, його творчість була такою своєрідною і виразною, що сучасники, а за ними критики й перші дослідники неспроможні були оцінити його не лише всебічно, а й об'єктивно. Навколо М. Бойчука, бойчукістів, а опісля — бойчукізму (бо він започаткував цілий напрямок, мав багатьох послідовників) постійно вирували пристрасті — і захоплення, й несприйняття.

Селянський син з багатодітної родини села Романівка, що на Тернопільщині, він, завдяки винятковим здібностям та матеріальній підтримці Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка, навчався спочатку у Віденській, а потім у Краківській академіях. Невдовзі потрапив до Парижа. Там виставляв свої роботи в Салоні. Тож ознайомлення з творчістю таких майстрів, як Сезанн, Ренуар, Пікассо, відбулося тоді, коли М. Бойчук виробив уже свій власний стиль, мав своє творче обличчя...

Навколо М. Бойчука формується група митців, які прагнуть до колективної творчості, поєднати свою роботу з вимогами життя. Своїх послідовників, а опісля й учнів Бойчук переконував: "Хто краще працює, до того приглядайтеся. Не треба боятись запозичувати й іншого, треба намагатись зробити краще... Індивідуальність ми виявимо, коли майстерність визріє..." Це твердження, ці думки не втратили свого сенсу й сьогодні, бо в них — сутність поступу, сутність вдосконалення. Сам Бойчук вивчав мистецтво

стародавнього Єгипту, італійський проторенесанс, візантійських майстрів, розписи Софійського собору в Києві. Творчість давньоруських майстрів, яка була тісно пов'язана з культурою Візантії, Бойчук вважав вершиною мистецтва й мріяв дійти до тієї верховини, а від неї "перекинути міст до сучасного нашого відродження, почати відродження української штуки (мистецтва) від кореня".

Власну творчість, як цілком слушно підкреслив Білокінь, Бойчук підпорядкував інтересам свого колективу, усі свої творчі потенції, усі образи, усі ідеї він віддавав спільній праці з учнями. Як митець, мислитель, організатор М. Бойчук був видатною постаттю свого часу, очевидно, що й випереджував багатьох своїх сучасників, тому його творчий шлях увесь у вибоїнах. Його сміливі декларації — "Хто боїться підпасти під вплив минулого, не розуміє основної сили нашої доби", — мають слушність і сьогодні.

Доповідь С. Білоконя доповнили учениця М. Бойчука Олександра Ківа, Ганна Колос (донька Сергія Колоса — учня й сподвижника видатного монументаліста). Кожен з учасників вечора одержав на згадку коштовну пам'ятку — реєстр публікацій самого Михайла Бойчука, що містять його автентичні висловлювання про мистецтво, і покажчик джерел та літератури про нього і його учня Івана Падалку, разом — до 200 номерів.

Вечір, що тривав понад три години, засвідчив серйозне зацікавлення творчістю митця, сторінками нашої історії... З іншого боку, ще раз підкреслив Д. Павличко, М. Бойчук — це наш біль, ми повинні знати про нього якомога більше й зачерпнути з його скарбниці те невмируше, що допоможе нам піднятися на шабель вище.¹⁷

Геноцид — один із найжахливіших злочинів проти людства. Про нього говорять тепер багато. Звичайно частіше не про нас, хоч наші жертви не менші від інших. Прологом до проведення політики тотального знищення народу є відібрання в нього можливості піднятися з етнічно незформованої маси до національно свідомої спільноти. Перший етап цієї політики — це підняти культуру народу до рівня побутовщини, позбавити її вищих культурних осягів, отруїти історичну пам'ять. Людина без пам'яті перетворюється в слухняного невільника, а народ без історії позбавлений росту в майбутнє. Тому спробу Українського музею в Нью-Йорку виявити змову проти українського народу та його культури тяжко переоцінити. Маю на увазі змістовну виставку *Втрачені архітектурні пам'ятки Києва*. Нагоду знову пригадати цю небувалу виставку дало їй повторне відкриття в Нью-Йорку в приміщеннях Українського інституту Америки 8 лютого 1987 р.

Вже сама виставка *Втрачені архітектурні пам'ятки Києва* має свою власну історію: її відкриття відбулося 11 червня 1982 р. в

Українському музеї в Нью-Йорку, де вона експонувалася до лютого 1983 р. В вересні-жовтні того ж самого року виставку показано в ротонді Сенатського будинку "Рассел" у Вашингтоні, звідтіля вона помандрувала в далеку дорогу з зупинками в Мистецькій галерії Дейтонського університету в Дейтоні в штаті Огайо (березень 1984), в Українському інституті модерного мистецтва в Чикаго в штаті Ілліной (травень-червень 1984), в Осередку української культури й освіти в Вінніпезі в Манітобі (вересень-жовтень 1984), в Канадсько-українській мистецькій фундації в Торонто в Онтаріо (листопад 1984), в Українському освітньо-культурному центрі в Філяделфії в штаті Пенсильванія (жовтень-листопад 1985), в Провінціальному музеї Алберти в Едмонтоні в Алберті (березень-травень 1986), в Селі спадщини української культури в Едмонтоні в Алберті (травень-липень 1986) та в Українському музеї Канади в Саскатуні в Саскачевані (серпень-вересень 1986). Завдяки тямущому плануванню та пересувальному пристосуванню не тільки цієї виставки, але й інших виставок, влаштовуваних Українським музеєм, значна кількість глядачів мала змогу ознайомитися з нею, і тому її інформативне значення доволі велике. Після турне по Америці та Канаді виставку мають відіслати до Австралії.

В дійсності *Втрачені архітектурні пам'ятники Києва* — це фотографічна виставка, дуже вправно оформлена знавцем цієї справи Зеноном Фешаком і при тому значно ефективніше від оформленої ним згодом для Українського музею виставки *Історія української іміграції в Америці*. Виставка складається з 36 пано, на яких розміщені чорнобілі світлини, освітлені з заднього боку, так що вони роблять враження великоформатних діапозитивів. Ефективність виставки значною мірою залежить від її дбайливого розміщення та продуманого використання приміщення, чого не було дотримано в Українському інституті Америки. Тут також треба було звернути більше уваги на оголошення виставки, особливо серед чужинців.

Експоновані світлини зробили різні автори в різний час. Деякі з них унікальні, мають надзвичайно документальне значення, особливо зроблені під час акту руйнування, а їхнє збереження треба завдячувати мисткині Людмилі Морозовій і покійному архітекторові та дослідникові української старовини Олексі Повстенкові. Все це світлини з архітектурних об'єктів, здебільшого церков, які навмисне по-варварськи знищили за вказівкою радянських урядовців. Особливе признание за виставку *Втрачені архітектурні пам'ятники Києва* належить кураторові виставки Титові Геврику і директорові Українського музею Марії Шуст.

Оглядаючи виставку, тяжко сказати, які з зображених архі-

тектурних об'єктів цінніші — всі вони творили те, чим славився старовинний Київ. Все таки найболючіше вражають світлини з руйнування Золотоверхого Михайлівського монастиря, який був пам'яткою княжої і козацької архітектури — його збудували в 1108-1113 рр. перебудували в 17-18 ст. і зруйнували в 1935-1936 рр. з метою ніби то очищення місця для утопічного майдану, оточеного будівлями для урядових установ. Не треба повторювати, що майдану та будівель ніколи не збудували. Подібна доля, з видуманими виправданнями або без них, чекала й інші перлини архітектури Києва. Так загинули ровесники Золотоверхого Михайлівського монастиря, пам'ятки княжої доби: Трьохсвятительська церква, збудована 1183 р., перебудована в 1690-их рр. і зруйнована 1935 р.; собор Богородиці Пирогощі, збудований 1132 р., перебудований в 19 ст. та зруйнований 1935 р., та Успенський собор Печерської лаври, збудований 1078 р., перебудований в 1720-их рр. і висаджений у повітря під час німецької окупації Києва 1941 р. мінами, закладеними радянськими військами під час відступу. Поруч пам'яток княжої доби знищили будівлі козацької доби, збудовані в стилі українського барокко. Найвидатнішим серед них був Військово-Микільський собор, збудований гетьманом Іваном Мазепою в 1690-их рр. і знищений 1934 р.; меншою історичною пам'яткою була Богоявленська церква Братського монастиря, доля якої була тісно пов'язана з Могилянською академією, церкву збудовано в 1690-их рр. і знищено 1935 р. 1937 р. знищили бароккові будівлі Кирилівського монастиря, між ними дзвіницю, збудовану 1760 р. і перебудовану у 1850-их рр. Світлини розказують про долю Петропавлівської церкви та її дзвіниці, збудованих на початку 17 ст. і зруйнованих 1935 р.; церкву Миколи Доброго, збудовану в 1800-1807 рр. і зруйновану 1935 р.; церкву Різдва Христового, збудовану в 1810-1814 рр. і знищену 1935 р., в якій стояла труна з тілом Тараса Шевченка 1861 р. по дорозі до останнього місця його спочинку біля Канева; церкву Свв. Константина і Єлени, збудовану в 1730-их рр. і зруйновану наприкінці 1920-их рр.; церкву Св. Миколи Пустинного монастиря, збудовану 1715 р., перебудовану в середині 19 ст. і зруйновану в середині 1930-их рр., та дерев'яну Уніятську церкву, перенесену з Галичини 1915 р. і розібрану 1937 р.

Крім зруйнованих церков, на виставці показано світлини з іконостасів, цілковито або частинно знищених, але церкви, в яких вони стояли, збереглися. Це іконостаси Юрієвської церкви Видубицького монастиря та собору Св. Софії. Про руйнування громадських історичних пам'яток розказують окремі пано. Однією з таких громадських споруд був фонтан, прозваний Самсоном, збудований у 1748-1749 рр. і знищений 1934 або 1935 р. Найбільше знищено центральну

вулицю Києва Хрещатик, заміновану радянськими військами, що відступали перед німцями 1941 р.

Виставку *Втрачені архітектурні пам'ятки Києва* супроводжують окремі каталоги такої ж назви українською та англійською мовами, які вже тепер стають бібліографічною рідкістю. Річ у тому, що з трьох злочинів, заподіяних українському народові у 1930-их рр. — голодомору, винищенню української інтелігенції та зруйнуванню українських історичних пам'яток — останньому присвячено найменше уваги. Правда, є окремі, спорадичні публікації в формі статей, есеїв і розвідок Б. Боцюркова, Б. Микорського, М. Міллера, В. Міяковського, В. Павловського, О. Повстенка та В. Січинського, але ніхто раніше не зібрав матеріялу так послідовно, фахово й річєво, як куратор виставки *Втрачені архітектурні пам'ятки Києва* та автор її каталогів Тит Геврик. Властиво, каталоги перевищують саму виставку і могли б, з трошки більшим зусиллям, утриматися самостійно як науково-популярні видання. Це вже тому, що каталоги не відображають виставки в повному розумінні цього слова, як це звичайно буває, — в них більше репродукцій, ніж виставлених на виставці світлин, обговорюється більше зруйнованих об'єктів і остаточно немає переліку експанованого матеріялу, що посправжньому повинно творити основу каталога. Треба подумати, чи не варто, дещо збільшивши документальний та розповідний матеріял каталога, видати його книжковим виданням?

В час, коли виставка *Втрачені архітектурні пам'ятки Києва* замикала накреслене колесо свого турне по Америці та Канаді, в українських радянських журналах *Київ* та *Україна* з'явилися статті про відбудову Успенського собору Печерської лаври.

... З листопада 1941 року, з приходом до Києва німецько-фашистських окупантів, Успенський собор по-варварськи висадили в повітря — пише Олександр Климчук в статті "На теренах смиренних" в журналі *Україна*. — Сорок п'ять літ руїни Успенського собору не мовчали.. Експедиції працювали з руїнами, сподіваючись на щасливу годину цілковитої відбудови храму. Ось цієї пори ми й дочекались: Успенський собор в будівельних рихтованнях! Прийнято урядову ухвалу про відродження архітектурного шедевра Київської Русі. Господарями Лаври стали архітектори інституту "Укрпроектреставрація", будівельники "Київміськбуду-4". Належить освоїти близько чотирьох мільйонів карбованців, 1992 року Успенський собор має прийняти перших відвідувачів. У залишки фундаменту забито перші палі...¹⁸

Не абищо, а радісна новина! Але слідом за радістю приходять

Золотоверхий Михайлівський собор у Києві
перед руйнуванням 1934 р. та під час руйнування 1935 р.
(світлина власність Українського музею в Нью-Йорку)

боязнь — яким буде "відроджений" Успенський собор? Як відомо, будову Успенського собору закінчено 1078 р. Це була церква в суворому візантійському стилі. Протягом наступних століть церкву поновлювали та перебудовували. В другій половині 17 ст. церкву ґрунтовно перебудовано в стилі козацького барокко з банями та ліпленими оздобами на стінах. Вона стала невід'ємною частиною великої бароккової панорами Печерської лаври. 1718 р. пожежа значно пошкодила Успенський собор. Хоч пізніші поневолення змінили його інтер'єр, екстер'єр далі лишався чи не найкращим зразком козацького барокко. Чи відбудують собор в барокковому стилі? Чи повернуть йому первісний візантійський вигляд? Якою буде конструкція нової відбудови? Чи буде це ґрунтовна реконструкція, або чи буде поставлено фасад на риштованні? На всі ці питання маємо дуже скупі відповіді. Нижче наводимо інше повідомлення про відбудову Успенського собору, але в ньому, як і в першому, немає бажаної відповіді:

... Од Варязької печери, де в середині 11 століття поселилися засновники монастиря Антоній і Феодосій, до залізобетонних паль, забитих цього року в основу Успенського собору — того самого, заснованого 1073 року, шедевру давньоруської архітектури, який був головною домінантою Києво-Печерського комплексу протягом майже дев'яти століть, аж поки не зруйнували його новітні варвари 20 століття — фашистські зайти, — пише Ольга Кобець в статті "Заповідано на віки" в журналі *Київ*.

Та недалекий той час, коли відвідувачі, прийшовши до Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника, сприймуть його красу в повній гармонії — з відновленою перлиною архітектури доби Київської Русі.

Вартість робіт, передбачених генеральним планом розвитку заповідника до 2000-го року, — двадцять п'ять мільйонів карбованців. Затверджений у грудні минулого року Київським міськвиконкомом план передбачає шляхи і напрями діяльності музейного комплексу, на найближчі двадцять-двадцять п'ять років...¹⁹

1. І. Дзюба, "Нарбут... для нарбутознавців?", *Літературна Україна* (Київ), 25 грудня 1986.

2. Р. Скалій, "Започаткував цілий напрямок", *Літературна Україна*, (Київ), 15 січня 1987.

3. П. Білецький, *Георгій Іванович Нарбут* (Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1959) та П. Білецький, *Георгій Нарбут* (Київ: "Мистецтво", 1983).

4. В. Павловський, "Українська державна академія мистецтв", *Нотатки*

з мистецтва (Філяделфія), травень 1968, 7, стор. 45-55.

5. Є. Холостенко, *Монументальне малярство Радянської України* (Київ—Харків: "Мистецтво", 1932), стор. 6.

6. *До перебудови образотворчого фронту* (Київ), 1934, стор. 112.

7. І. Вигнанець, "Михайло Бойчук", *Арка* (Мюнхен), 1947, 4, стор. 24.

8. *Історія українського мистецтва* (Київ: Академія наук УРСР, 1967), т. 5, стор. 24.

9. *Нотатки з мистецтва* (Філяделфія), жовтень 1986, стор. 4.

10. С. Білокінь, "Перспективи дослідження мистецької спадщини Георгія Нарбута" (Київ), *Образотворче мистецтво*.

11. І. Дзюба, там таки.

12. *Українські історики мистецтва про Юрія Нарбута і його школу* (Мюнхен: Український вільний університет, 1983), стор. 3.

13. *Історія українського мистецтва* (Київ: Академія наук УРСР, 1967), т. 5, стор. 442.

14. *Словник художників України* (Київ: Академія наук УРСР, 1973), стор. 30.

15. *Український радянський енциклопедичний словник* (Київ: Академія наук УРСР, 1966), т. 1, стор. 209.

16. Г. Щепко, "Пам'яті Михайла Бойчука" (Скрентон), *Народна воля*, 22 грудня 1977.

17. Скалій, там таки.

18. О. Климчук, "На теренах смиренних" *Україна*, (Київ), ч. 41 жовтень 1986.

19. О. Кобець, "Заповідано на віки" *Київ*, (Київ), ч. 9 жовтень 1986.

ДЕЩО ПРО "ДИКТАТУРУ СОВІСТИ"

Валеріян Ревуцький

Якби драму Михайла Шатрова (нар. 1932 р.) *Диктатура совісти* поставили б лише в московському Театрі Ленінського комсомолу і вона не потрапила б відразу на інші сцени, включно з українською, і то на ній варто коротко зупинитися. Щоправда, п'єса Шатрова радше відповідала б назві "Диктатура ленінської совісти". Хоч Шатров засуджує "зовнішнє шанування особи Леніна"; хоч він порушує звернення не ставити Ленінові ні монументів, ні палаців, названих попри це його ім'ям, не робити урочистей з нагоди вшанування його пам'яті, не обертати його на ікону, що аж ніяк не змінює практичного життя, проте, суд над ним, який влаштовують молоді журналісти, що відтворюють цю подію 1920 р., "відкидає з обуренням і презирством обвинувачення й нападки супроти нього і виносить постанову передати Ленінові, що... "ми викуємо все, намічене тобою". До цього всього Шатров додає ще одну деталь. Він вводить до складу дійових осіб постать Сторонньої особи, що в кінці драми обертається на постать... Фрідріха Енгельса, що теж виголошує промову про вірність ідей Леніна, на користь осіб, що не бояться ніякої боротьби за поважну мету й не йдуть супроти совісти (читай ленінської)...

Захист ідей Леніна — майже постійний атрибут підрадянської, "соцреалістичної" драматургії. Але не ними сильна драма Шатрова. Драматург намагається охопити великий період часу й не тільки сучасну ситуацію 1986`р., але й додає історичний аспект, включаючи рух анархістів 19 ст., радянський період НЕПа, громадянську війну в Іспанії 1930-их рр., дії нацистів під час Другої світової війни. До анархістів притягнуто образ Петра Верховенського з роману *Біси* Ф. Достоєвського, про події НЕПа оповідає особа Підсудного, період громадянської війни в Іспанії показано діяльністю французького комуніста Андре Марті (включно з залученням, як свідка діяльності останнього, американського письменника Ернеста Гемінгвея), а в сучасній ситуації, на додачу до висунотого явища "гласности", приділено досить уваги такому явищу як двоєдушність...

З появою Верховенського Шатров вкладає в його уста дослівну характеристику, надану йому Достоєвським, а саме, що "я не соціаліст, а шахрай". Політичне шахрайство Верховенського береться за основу більше, ніж його анархистські переконання. В ньому драматург знаходить "рентгенівський знімок інших героїв нашого часу",

зокрема й у діяльності працівників газети *Правда* в їхньому нинішньому складі, що, користуючися своїм високим становищем при всесвітньовідомій газеті, беруть хабарі, захоплюють помешкання, будують собі дачі в лісах, захищають пройдисвітів, нищать чесних людей і при всьому цьому навчають моралі. І Верховенського там розцінюють як еталон політичної підлости та ренегатства. Саму ж постать Верховенського пропонує витягнути на суд... Вінстон Черчилл, колишній міністер військових справ Великобританії 1920 р. ...

Засудження власности над людиною й хабарництва драматург вклав у промову Підсудного:

... Маса йде за провідниками, бо вона вірить їм. І раптом один з них, цих могутніх провідників, що закликає маси на здвиг, нагинається й крадькома ховає в кишеню шмат старої розкоші. Маса побачила це, завмерла з жахом, показує на нього пальцями й чекає, що інші провідники зроблять з ним. Забарилися? Це означає, що ви такі ж! Бий їх! Ще секунда затримки, й усіх нас рознесуть в клоччя. Так, це я хотів сказати на суді.¹

Громадянську війну в Еспанії представлено в драмі викликаним на суд для подання фактів обвинувачення французьким комуністом Марті. Тотальне самовідречення, тотальний контроль, тотальна реґляментация всього життя — принципи його діяльності. "Москва в лютому 1956 р. — продовжує він, — зробила крутий поворот до м'якотілого юродивого гуманізму, який вони назвали соціялістичним демократизмом"² і зазначає, що це була помилка і ілюзія. Для надання більшої виразности його діяльності в громадянській війні в Еспанії, де він очолював Інтернаціональну бригаду республіканських військ і жорстоко розтрілював різних ухильників-нефашистів, запитується свідок його діяльності там, Гемінґвей. На запитання до відомого письменника, чи він не робить різниці між фашистами та Марті, він відповідає: "Роблю. Марті гірше. Він був серед нас і репрезентував правду й справедливість".³

Показовою в драмі Шatroва є полеміка між двірником, що зробився потім шофером, людини, що мріє про повернення до стальних порядків, сили руки, де б усе в страху трималося, та старим робітником, своєрідним народним філософом... Двірник, а потім шофер, на чолове вікно свого авта повісив портрет. На запитання Сторонньої особи журналістові, що грав двірника-шофера, чий же портрет повішено на чолове скло, відповідає, сміючися: "Не знаєте, чи що". Стороння особа: "А чому не Леніна?" Антагоніст двірника-шофера, старий робітник, обстоює "перелопачення" народного "океану", над яким нові бурі гуляють, а від тих,

що пускають лише слини на поверхню "океану", вода в глибині навіть не ворухнеться. Потрібно "перелопачення", тоді бурі не станеться.

В драмі Шатрова поставлено одну з важливих проблем сьогодення — розбіжність між словом і ділом. Як лікувати? Дається відповідь: "Гласність політичного життя. Зверху донизу! Гласність меч, що сам заліковує рани. Більше світла, бо брехня й темнота бояться його".⁴ Отож, гласність, а не мовчанка. Зло мовчанки. І даються приклади. Про бабусю дівчини-десятиклясниці, що мала сумніви, коли виключали її товаришку з партії, а вона змовчала. Або те саме з робітником транспорту Тишковим, що був серед тих, що пересилали революційну пошту з Росії до Німеччини перед Першою світовою війною. Справу було викрито, обвинувачення впало на Тишкова. Він кинувся до своїх давніх співробітників, щоб поручилися в його непричетності. Всі промовчали, і Тишков скінчив життя самогубством.

В драмі Шатрова є одна невеличка сценка про людину з двома дипломами, що вивчає санскрит, а працює... ліфтером. Він біля ліфта почуває себе щасливою людиною. Його зв'язки зі світом, за його власним висловом, "огидні й жорстокі". Людина, що вирішила не "битися". Бо з ким "битися"? З тими, напевно, партійними неуками, що будуть втручатися й повчати його, як саме треба писати праці з санскриту? Не він відлучив себе від світу, його відлучили.

Варто наголосити ще одну проблему, порушену в драмі Шатрова, а саме конфлікт журналістів двох генерацій. На одному боці молоді журналісти, що прямують до гласности, вимагають покінчити з двоєдушністю, а на другому — головний редактор молодіжної газети Балашов та його замісник Зотова, що керуються в праці інструкціями згори й зробили газету порожньою й нудною та ще й вимагають передплати на неї "порядком комсомольської дисципліни". В фіналі драми Шатрова молода журналістка Світлана закликає редактора Балашова помістити замітку про перебіг суду, бо це дасть шанс і йому і її поколінню повести бій, щоб повернути словам їхню справжню цінність.

Балашов: — Я вас раптом злякався, хотів позбутися. Коли все тільки починалося, я дав Зотовій наказ організувати на всю вашу кампанію довідку з районної газети, так би мовити порядком шефства, на скріплення. Ось він.

Світлана: — Ну, й чорт з ним!

Балашов (після мовчанки): — Що ти від мене хочеш?

Світлана: — Щоб ви стали самим собою. І тоді ми надрукуємо це в недільному числі. І від цього почнемо...

Балашов погоджується. Після відходу журналістки сідає за стіл, потім піднімається, читає набір і, тяжко зідхнувши, говорить: "Ні, не зможу. Вже не зможу". Знімає мантию, в яку був одягнений під час суду, виходить на авансцену й довго вдивляється в залу, а потім каже: "Може ви зможете". (Сходить зі сцени в залу для глядачів і виходить)..

Диктатура совісти — це хроніка-огляд громадського життя й одночасно суспільна драма. В ній можна було б знайти значно більше порушених громадських проблем. Це й діяльність "червоних бригад" в Італії, і жертвна праця "народовольців", і трагічна доля генерала Дмитра Карбишева в полоні нацистів. Автор цього нарису багато чого не зачепив, та й уважає, що повну аналізу політичних проблем в драмі Шатрова ліпше було б дати фахівцеві політичних наук. Автор цих рядків, так би мовити, робить запрошення до них уважніше поцікавитися драмою Шатрова.

Проте, драма Шатрова одночасно й наскрізь театральна. Всю сцену суду над Леніном побудовано в пляні застосування засобів "піранделізму", що саме полягає в зіткненні справжнього реального життя й масок. Йде в драмі Шатрова постійне переключення живих осіб і акторів, що грають ці ж ролі і цим ще більше відтінюють ту чи іншу поставлену проблему. Щоб не зробити хід дії монотонним, драматург розбиває її світлом, звуками гонга, музикою, різними шумами, рухливими декораціями. Наприклад, сцени відрізують кабінет головного редактора від шумного засідання суду. Прожектори вихоплюють на стінах певні надписи, а атмосферу діяльності Петра Верховенського чи "червоних бригад" в Італії супроводжує повне виключення світла, що гарманізує з їхньою працею.

Дискусія над драмою Шатрова, як це звітує російський журнал *Театр* (1986, 11), захопила молодь. Але чи тільки журнал видрукував усе, що вона говорила? "Гласність" хоче пробитися, тільки їй це повністю ніяк не вдається. Як і у випадку портрета для двірника-шофера: "Чому не Леніна?"...

1. *Театр* 1986, 6, стор. 15.

2. Там таки, стор. 21.

3. Там таки, стор. 23.

4. Там таки, стор. 30.

НА СРІБНОМУ ЕКРАНІ (II)

Павло Ярешко

Лист до нас, товстошкірих

В кінотеатрі "Форум" пройшов фільм *Пташині очі* про уругвайську політичну в'язницю "Лібєртад", поставлений французьким режисером Габрієлем Боєром для французького та англійського телебачення. Голені голови й сірі роби в'язнів з числами на грудях — не надто спокусливе видовище для глядача, що шукає в кіні розваги й утечі від буденности, але серйозних аматорів кіна, які переважно й складають постійну аудиторію "Форуму", цей фільм ставить перед неприємною моральною дилемою. Виходячи з перегляду, відчуваєш ніяковість за свою свободу і порівняний комфорт, за те, як часами нездарно ними користуєшся, як мало їх цінуєш і як мало тебе обходить чиясь жажлива недоля — не лише в Уругваї, який в минулому році здихався, зрештою, військової диктатури, але й повсюди, де люди сидять за ґратами за свої політичні переконання. Надзвичайно стриманий за тоном, майже протокольний у своєму безсторонньому дослідженні умов тюремного існування, фільм переконливо доводить нестерпну аномальність самого інституту політичного ув'язнення.

Режисер, що був і співавтором сценарію, говорить:

Сценарій написано на підставі реальних подій. Ми провели півтора року, досліджуючи тюрму "Лібєртад" і політичну ситуація в Уругваї. Ми записали біля 30 годин розмов з політв'язнями. Не зважаючи на це, наш фільм не є документальною драмою, хоч кожний деталь сюжету відповідає реальності. Ми хотіли позбавити фільм будь-якого присмаку екзотичности, щоб кожний глядач міг сказати: "Те ж саме могло трапитися зі мною".

Отож, пригадаймо, слухачу, що сталося з нами в далекому Уругваї. Ми з вами — в зразковій тюрмі, сама назва якої "Лібєртад" звучить як знущання. Тюрма — ідеально чиста, майже стерильна. В кожній камері — лише по двоє в'язнів. Побачення з родиною — регулярні. В'язня й відвідувача розділяє лише вузький прохід для вартового, обмежений стінками з прозорого пластика, і поєднує телефон, в який ви можете шепотіти слова кохання, підбадьорливі описи вашого чудового існування по обидві сторони ґрат, розповіді про друзів і родичів, надії на щасливу зустріч по

звільненню тощо — й усе це ретельно записується на магнетофонну плівку, щоб знайти нові приводи для шантажу й загроз. На прощання ви можете навіть поцілувати свою зголоднілу за ласкою дружину крізь отвір у пластиковій перегородці. А з дитиною можете навіть посидіти на гарненькому дитячому майданчику, з гірками, каруселями й весело розмальованими стінками. Дочка принесла вам малюнки, але вам не дадуть повісити їх у камері, бо там зображені пташки на деревах. Птахи — заборонена тема. В них — натяк на свободу. Наступного разу дочка покаже вам дерева, з яких виглядають тільки очі птахів, і ви з сумною посмішкою пригорнете до серця свою маленьку конспіраторку. Ви — одна істота в багатьох уособленнях. Ви — профспілковий активіст, що й у тюрмі згуртовує в'язнів, надає їм витривалості й на власному прикладі показує, як регулярними фізичними вправами можна зберегти здоров'я й не потрапити до лабет тюремних лікарів. Ви — відомий п'яніст, якому сама англійська королева присилає в дарунок п'яніно, і, хоч його випотрошать, і вам лишитьесь тільки беззвучна клявіатура, ви ніжно торкатиметеся клявішів і чутимете під пальцями бентежні акорди шуманівського фортеп'янного концерту і той дотик стане вам найтяжчою тортурою і найбільшою радістю. Ви — хірург, що марить про повернення до операційної і вправляє пальці бодай вишиванням. Ви — шкільний учитель, готовий збожеволіти через неможливість записати думки, від яких розривається голова, і ви йдете на ризик брутальних побоїв і місяців одиночки, щоб таємно роздобути олівець і клаптик паперу. Ви — робітник, якому за "гарну поведінку" дозволяють мати ножа, і ви з дня в день вистругуєте для свого сина дерев'яний модель іграшкового вантажного авта, й носите його в кишені навіть під час прогулянок, і одного разу начальник тюрми, просто під поганий настрій, забере у вас іграшку, й розтопче її у вас на очах, і ви те переключите, і будете щасливі бодай дозволом почати ту іграшку знову. У вас сотні облич, фахів і біографій, і все одно ви — єдина істота, відмінна від решти своїх співгромадян єдиним: порядністю. Ви, може, й хотіли б, та не змогли: брехати й користися брехні в той час, як мільйони інших, бачачи правду не гірше за вас, брешуть і підкоряються. Ви — цвіт, розум і сумління народу, який вас зрадив і забув, щоб, може, колись у майбутньому, прославити ваші імена. Але ви — не в майбутньому, а в сучасному, і ви — жива істота. Ви роками не знаєте жінки; розкоші бідного домашнього обіду для вас недосяжні; ви мусите схилити голову перед найдрібнішим тюремним службовцем, виконувати найпринизливіші розпорядження, при найменшому заворушенні чи провокації лягати ниць на землю й спиною слідкувати за тим, куди полетить куля вартового, чи на чію спину впаде палиця наглядача; ви

мусите щогодини й щодня спокутувати жахливу провину вашої порядности перед злочинцями, в чиїх руках — влада. Вони — також єдина істота. Типологія тюремників в усьому світі значно одноманітніша, ніж тих, кого вони мучать, але й серед гнобителів знайдуться: цивільний кат в окулярах — з обличчям Франца Шуберта, м'який, співчутливий, проникливий, освічений; знайдеться його підручний офіцер — бездоганно вишколений, навіть аристократичний в своєму бандитизмі, машина, що не забруднить рук бійкою, але чийого єдиного слова вистачить, щоб покалічити вас на все життя — чужими руками, зрозуміло; знайдуться десятки інших — рабів, що з одного лише страху битимуть вас — свого колишнього вчителя, вас — славетного п'яніста, вас — робітника, вас — у будь-якому, навіть найбеззахиснішому втіленні. І от раптом в стерилізоване пекло, де ви живете, приїздить делегація міжнародного Червоного Хреста — перевірити, чи вас гуманно утримують. Що вам робити? Розповісти всю правду й назавжди зникнути, шойно комісія зникне, з очей, чи терпіти далі й зробити те, чим ви завжди гидували: збрехати? Ви готові на найтяжчі жертви, тільки б світ дізнався про ваші муки — але чи дізнається він? А коли дізнається — чи ворухне пальцем допомогти? А коли й ворухне — чи не буде замало того тихого поруху, чи призведе він хоч до найменших змін у вашій країні? Кожну з цих болісних дилем детально й співчутливо розглядає фільм. Самопожертва ув'язнених швидко наштовхується на безсилля членів комісії зробити щось практично корисне. Сама їхня візита була результатом шестирічних переговорів. За найменшого порушення протоколу їх можуть вислати, і навіть ваше ім'я назавжди зникне під нагрудним числом на вашій спецівці. Вони, гуманісти з Червоного Хреста — також єдина істота з кількома обличчями. Один — молодий лікар, новичок, вибухає гнівом на кожну кривду і готовий хоч зараз підняти міжнародний скандал, щоб тільки не бути невірним співучасником в дипломатичному шахрайстві; інший, його одноліток, бюрократ від гуманізму, чесно відсиджує свої години, а по тому рветься на славетний пляж; третій, голова комісії, мусить іти на ганебні компроміси з владою, щоб тільки не зруйнувати необережним учинком багаторічну працю, щоб крок за кроком, якими б маленькими вони не здавалися, просуватися до важкої, майже недосяжної мети — мінімальної людяности в суспільстві, що давно забуло про неї; й усі троє, зрештою, мусять мовчати про те, що їхні розмови підслуховуються — бо нема наявних доказів; мусять вірити в очевидну брехню, що один з їхніх відвертих співрозмовників покінчив самогубством — бо хочуть вислухати інших; мусять чемно тиснути руки вбивцям — щоб ті руки дали їм можливість прикласти стетоскоп до хворого серця в'язня; мусять мовчати й відводити очі від матері, що

припадає до вікна їхнього лімузіну й тиче в очі фотографію безслідно зниклого сина; мусять їхати повз нескінченну чергу жінок, що оповила стіни тюрми, і єдине, що вони можуть собі дозволити — трохи сповільнити ходу авта, та й то лише доки тюремники позаду них не просигналять нетерпляче, щоб приспішили. На поверхні фільму — розмірена, майже бюрократична робота; в глибині — клубок пристрастей, де тюремники, в'язні й спостерігачі переплелися в якусь нову, повну суперечностей, і все ж таки дивовижно єдину істоту. І є ще одна багатоліка істота, до котрої фільм адресовано: це — ми, товстошкіре світове мішанство. Товща людської шкіри — проблема стара, як світ, і, як світ, нескінченна, але кожна людина мусить розв'язувати її, в той чи інший бік, мало не протягом усього життя. Звучить мало як не вправа в пустій реториці, чи не так? Але в'язні тюрми "Лібертад", через авторів фільму, звертаються просто до нас, дивляться нам в очі — і сховатися від того погляду, навіть наодинці, неможливо: себе не обшараєш. Чим тільки вони не ризикували, щоб повідомити світ про свої страждання, і от повідомили, фільм вийшов на екрани. В Нью-Йорку, власне, на єдиний екран: кінотеатру "Форум". Та й там не трішало від глядачів. Може, фільм нецікаво зроблено? Ні. Ті, що в залі, не переводять подиху аж до заключних титрів і виходять в тихій і глибокій задумливості. Може, цього замало? Може, щоб захопити масового глядача, мистецтво режисера мало бути потужнішим, закличнішим, формально гострішим? Хто знає. В темах, де людські страждання оголені, як тисячовольтний електричний дріт, самоцільне мистецтво може згоріти, як папірець, виглядати, як безтактовність до тих самих людей, яких воно нібито захищає. Покійний Франсуа Трюффо, подивившись фільм про концтабори з приятелем, що тим фільмом захоплювався, раптом сказав йому: "Після цього фільму я режисерові руки не потисну". На здивування приятеля він подовжував: "Пам'ятаєш той повільний наїзд на скривавлене обличчя на колючому дроті? Це — ганьба! Кокетувати майстерністю, коли йдеться про такі страждання! Мистецтво — це, перш за все, тактовність". До такого мистецтва і належить фільм Боера. Як найстрашнішого гріха, режисер всіляко уникає сентиментальності і гучного співчуття. Він не перекрикує інших, а спокійно й переконливо розмовляє. На ярмарку сьогоденного кінематографу — це не найкращий засіб заманити юрби, але жменька глядачів, здатних на серйозний роздум, режисерові дорожча. Світове мішанство — єдина істота. Йому — аби не думати. Якщо зі страху чи з ситого життя воно тих роздумів уникає, це не так вже й важливо. Але, якщо ту безтурботність товстошкірих не тривожити, вони і в славетних іонескових носорогів притьмом перетворюються. І в Америці немало людей, які тим переймаються,

які болісно переживають відрив масового американського кіна від реального життя і особливо від політики. Для них фільм Боера — конче потрібний аргумент в дискусії з ожирілим кінематографом власної країни. От що пише критик чикагського щотижневика Reader:

Ми провели чіткий кордон між людьми й політикою, між суспільним життям і мистецтвом-розвагою. Ми переважно за те, щоб наші кіно-конфлікти відбувалися переважно в межах родини, і родини заможної. Найменший слід політики, навіть такого невинного питання як жіноча незалежність, викликає занепокоєння і в прокатників, і серед аудиторії. Розрив між культурою й політикою обходиться нам дорого. Розвага стає різновидом ширпотребної їжі, якої ми тим більше прагнемо, чим менше нею задоволені. Тим часом мистецтво, пов'язане з соціальними темами, лишається десь на задвірках, та й там його вибір звужений: або так зване "політичне мистецтво", що проповідує до навернених, або солодке моралізаторство недавніх фільмів Джейн Фонда.

Фільм *Пташині очі* показує всю складність ставлення вільного світу до проблеми в'язнів сумління. Якщо народ, до якого вони належать, спить, допомогти їм ззовні надзвичайно важко, бо єдиним засобом тієї допомоги є досить двозначне співробітництво з тюремниками. На диво, чесне зображення конфлікту між членами комісії Червоного Хреста викликало незадоволення навіть таких ліберальних організацій, як Міжнародна амнестія, що спонукало режисера до примирливого коментаря: "Наш фільм далекий від будь-якого засудження Червоного Хреста: його праця — незамінна. Ми просто визначаємо межі тієї праці, уникаючи чорнобілого спрощення, показуючи складність ситуації й даючи глядачеві можливість вільно сформулювати власну думку".

Щодо самого режисера, його думка, як і думка його однодумців, що працювали над фільмом, і тих, хто його фінансував, чітко сформована. Можна сперечатися про шляхи боротьби за свободу, про складні взаємини між мистецтвом і політикою, але перекреслити ті взаємини означає зраду людським ідеалам мистецтва. В часи масової байдужості і зневаги до будь-яких переконань, навіть згадка імен страждальців за свої переконання дорівнює духовому поєднанню з ними — крізь континенти, уряди й перегородки. І на Заході є люди, яких обходить диктаторський Уругвай, в якій частині світу він би не містився. Передо мною — лондонський *Обзервер* за 9 березня минулого року, недільний випуск відразу по Міжнародному Дню жінки. В газеті — повідомлення: священник Річард Роджерс в англійському місті Бірмінгем провів 26 днів на тюремному раціоні, не виходячи з камери. Він зробив це на честь поетки Ірини Ратушинської, яку за поезію засуджено і лише

недавно звільнено. Попри сам вирок, який поет Йосиф Бродський назвав "неандертальським верещанням", її, 32-літню жінку, шестеро наглядачів били до непритомності і, вже непритомній, вливали в горло їжу, від якої вона відмовлялася. Здавалося б, що спільного має з нею провінційний англійський священник? Виявляється, більше, ніж її земляки. Щоправда, таких Роджерсів так само не рясно, як і Ратушинських чи Стусів, але це давній, хоч і сумлінний факт людського існування: вільне населення землі завжди було жменькою в порівнянні з поневоленими. Давно вже не географія й не нація поєднують людей між собою, а коштовний дар порядності. Як у тюрмі "Лібертад": ув'язнений піяніст торкається німої клявіатури, і під його пальцями оживають акорди концерту ля мінор, опус 54, Роберта Шумана. Ви здригаєтеся: та це ж ваш улюблений концерт, ваш, якщо хочете, секрет від усього людства! Від цієї миті, уругвайський піяніст стає вашим співбратом, і болісні шуманівські акорди назавжди пов'яжуться для вас з голеними головами, ґратами, поневоленими мріями, пташиними і людськими очима, з усією низкою образів фільму, з його мужніми героями — будь то вигадані Віктор Бенавент, уругвайський піяніст чи профспілковий активіст Енріке Матернео, або реальний, живий академік Андрій Сахаров, чи замордований на смерть український поет Василь Стус, чи його славетні товариші-шістдесятники. І ви вже не зможете слухати концерт Шумана без суму й пекучого роздуму: що робити? І мусітимете знайти відповідь, бо намальовані пташині очі щомиті стежитимуть за вами з гушавини уругвайських дерев, і біль за злочинно змарновані людські життя змусить вас замислитися бодай над своїм. Не кажучи вже про те, якими схоластичними виглядатимуть суперечки про сумісність політики й мистецтва.

МАРКС—ЛІСТ—ПАЛАЦЬКИЙ Націоналізм у Центральній Європі

Роман Шпорлюк

У березні 1845 р. Карл Маркс почав писати критику на опубліковану 1841 р. книгу Фрідріха Ліста *Національна система політичної економії*. Маркс так і не скінчив свого есею. Він залишився невідомий, аж доки його вперше не опублікували російською мовою в радянському журналі *Вопросы истории КПСС* (Питання історії КПРС).¹

Марксова критика Ліста є важливою з двох поглядів: як документ до інтелектуальної біографії Маркса і як загальна, програмова заява про націю та націоналізм. У "Критиці Ліста" Маркс виразніший і докладніший, ніж у будь-яких інших своїх писаннях на цю тему.

"Критика Ліста" подає докладний виклад Марксового погляду на німецьке питання з особливим зосередженням на німецькому націоналізмі. З цього твору ми дізнаємося, що Маркс думав про свою "конкуренцію" в тому, що торкалося вироблення плянів на майбутність Німеччини; звичайно, німецький націоналізм творив свої власні ідеї про те, якого саме визволення потребує Німеччина.

Маркс сприймав націоналізм як буржуазну ідеологію і розглядав Ліста як речника німецької буржуазії, який має свої власні уявлення про її майбутнє та працює для їхнього втілення в життя.

Згідно з "Критикою Ліста", метою німецької буржуазії, в репрезентації Ліста, є добитися панування "промисловости", під якою Маркс розумів *капіталістичну* промисловість або взагалі капіталізм. Згідно з Марксом, німецька буржуазія робить це, однак, "в дуже невідповідний момент, коли рабський стан більшости, що виник в наслідок цього панування, став загальновідомим фактом".

"Критика Ліста" показує нам, що Маркс був цілковито безжалісний у своїй оцінці німецької буржуазії. Цілком ясно, що його коментарі на німецьку тему виявляють щось більше, ніж саме лише його ставлення до "німецького питання" у якийсь певний момент. Визначивши для німецької буржуазії місце в рамках порівняння з іншими країнами Заходу, Маркс проголосив принципову нездатність такої відсталого країни, як Німеччина, зробити свій оригінальний внесок до розвитку економічної думки.

Переклад з англійської.

... німецький буржуа вийшов на сцену *post factum*... для нього є цілковито неможливим розвивати далі політичну економію, вичерпно розвинену англійцями та французами, — так само як вони, можливо, не зможуть додати нічого нового до розвитку філософії в Німеччині. Німецький буржуа може лише додати свої ілюзії та балаканину до французької та англійської реальності. Але якими обмеженими не були б для нього можливості дати новий поштовх розвиткові політичній економії, ще менше можливостей він має добитися практичного розвитку промисловості, її тепер майже вичерпаного розвитку на базі сучасного суспільства.²

Таким чином, Маркс а *priori* відкинув як реакційні всі спроби, — такі, як спроба Ліста, — розвинути економічну теорію, яка віддзеркалювала б національні потреби менш розвинених країн в їхньому переході до капіталізму та в їхньому протистоянні розвиненим капіталістичним країнам. Він заперечив як можливість незалежного теоретичного внеску німецьких економістів стосовно до принципу капіталістичної політекономії, так і здатність Німеччини стати капіталістичною країною. Як виявляють його коментарі на умови, які виникли на Заході, Маркс також уважав, що перехід до комунізму буде наступним історичним завданням, але це не може статися "в одній країні". Немає сумніву, що для Маркса історія була універсальним всесвітнім процесом, в якому людство в цілому було діючим суб'єктом:

Вважати, що кожна нація незалежно проходить цей розвиток (звільнення від капіталізму) було б так само цілковито безглуздом, як уважати, що кожна нація мусить пройти політичний розвиток Франції або філософський розвиток Німеччини. Те, що нації зробили як нації, вони зробили для всього людського суспільства; вся їхня цінність полягає виключно в тому факті, що кожна окрема нація здійснила для добра інших націй один із головних історичних аспектів (одне з головних призначень), в рамках яких людство здійснило свій розвиток, і, таким чином, після розвитку промисловості в Англії, політики у Франції та філософії в Німеччині ці галузі розвинулися також для усього світу, і їхнє всесвітньо-історичне значення, як і значення самих цих націй, у результаті досягло кінця.³

Маркс не визнавав можливості "національного шляху до капіталізму", що його намагався знайти Лист, і нічого не міг сказати на користь "соціалізму в одній країні", оскільки капіталізм і комунізм були всесвітні системи, які можна було трактувати лише на наднаціональному рівні. Таким чином, одним із головних аргументів Маркса було те, що безглуздо запитувати, наприклад: "На якій стадії розвитку перебуває Німеччина порівняно з Францією або

Англією, чи "що мусять робити німці, щоб досягти стадії економічного або політичного розвитку Англії?".

Ліст виходив з того, що слід обов'язково порівнювати рівень розвитку Німеччини з рівнем Англії і розглядати Німеччину як (вживаючи сучасний термін) "країну, що розвивається" і страждає економічно та політично як сторона, що бере участь у "нерівноправному обміні" з високорозвинутою Англією. Таким чином, Ліст розглядав німецьку проблему в пов'язанні з іншими країнами світу, що були на різних стадіях розвитку, насамперед Німеччину, з одного боку, та Англію — на той час єдину цілковито модернізовану країну, з іншого.

Для Маркса проблема була цілком іншою; капіталізм, що його Маркс називав "промисловістю" (але завжди з'ясував, що він розуміє це в соціально-економічному, а не технічному сенсі), був експлуатором, а не Англія:

Англійська промислова тиранія над світом — це панування промисловости над світом. Англія панує над нами тому, що над нами панує промисловість. Ми можемо звільнитися від Англії за кордоном лише тоді, коли звільнимся в себе вдома від промисловости. Ми зможемо покласти край пануванню Англії в ділянці конкуренції лише тоді, коли подолаємо конкуренцію в межах своїх кордонів. Англія має владу над нами, оскільки ми дозволили промисловості панувати над нами.⁴

Національність, так само як і релігія, була для Маркса формою фальшивої свідомости, яка заважала людині розвивати її справжній людський характер. Як це особливо ясно висловлено в його праці "Про єврейське питання", Маркс уважав, що хоч свобода релігії є кращою, ніж релігійне гноблення або дискримінація, забезпечення релігійної свободи не є відповідним вирішенням проблеми релігійної віри. Не вважав він також, що достатньою є "політична емансипація від релігії", тобто створення секулярної держави: замість користуватися релігійною свободою, людину треба звільнити "від релігійних концепцій, звільнити від релігії". Як це висловив Дейвід Маклеллан, "для Маркса питання єврейської емансипації стало питанням про те, які специфічні *соціальні* елементи слід подолати, щоб усунути юдаїзм".⁵

Так само як "лише політична" революція та політична емансипація не звільнить євреїв від юдаїзму, створення об'єднаної Німеччини, як чітко вважав Маркс, не звільнить німців від "німецькості", тобто від національності.

Підхід Маркса та Енгельса до релігії та національності цілком аналогічний їхній політичній концепції. Центральним пунктом марксистської історичної та соціальної теорії було те, що політика,

включно з демократичною політикою, мусить включати в собі примус і панування. Справжня свобода перетворить *громадянина*, тобто члена політичної громади, на *людину*. Успіх комуністичної революції, говорив Енгельс, був би рівнозначний введенню демократичної конституції.⁶ Але він міг би додати: а після цього буде усунено демократію або "подолано межі" демократії. Тому немає парадоксу, не кажучи вже про макіявелліянські викрути, в одночасному проголошенні Марксом і Енгельсом визволення нації у наслідок комуністичної революції та в їхньому передбаченні зникнення націй як наслідок "визволення".

У зв'язку зі ставленням Маркса до держави та національності виникають два запитання. Поперше, погляд Маркса на ролі політичних та етнічних чинників у функціонуванні сучасного суспільства, включно з взаєминами між економікою, політикою та культурою. Подруге, його ідея емансипації як звільнення від національних та політичних, а також і релігійних узів.

Загальновизнаним є твердження, що Маркс не спромігся розробити політичної теорії, базованої на його загальній теорії історії та суспільства. В Маркса часто бракує пояснень того, якою, власне, була його ідея національності. Він ніколи не знайшов часу, щоб подати своє розуміння цих понять в рамках свого загального світогляду. 1845 р. він, власне, плянував написати книгу про ці проблеми, але все, що ми маємо, — це начерк змісту книги, яку він плянував написати.⁷

Після 1848 р. Маркс переглянув свої попередні негативні погляди на можливість об'єднання Німеччини в умовах капіталізму. Він з Енгельсом підтримував національні справи "історичних" або "великих" націй — таких як угорці, поляки та, звичайно, німці, кожна з яких бажала створити свою велику національну державу. Така мета відповідала Марксовій "стратегічній" оцінці перспектив прлетарської революції: великі держави могли б полегшити для прлетаріату справу просування його клясової мети.

Одначе, стало очевидним, що Маркс та Енгельс підтримували німецькі претенсії до чехів та данців радше через перевагу німців над "малими" народами, ніж через те, що Німеччина перебувала напередодні комуністичної революції (фактично писання Маркса, а ще більше Енгельса, містили за 1848-1849 рр. багато висловів, які можна трактувати як вислів крайнього німецького націоналізму). Подібно до цього, вони підтримували претенсії угорського та польського національного руху до інших, менших, народів. Як Маркс, так Енгельс займали послідовно ворожу позицію в

питанні національних сподівань так званих "неісторичних" національностей, які з тієї чи іншої причини стояли на шляху німецьких або угорських вимог.

Особливо Енгельс висловлював антислов'янські почуття в 1848–1849 роках, коли революція поклала край його надіям на революційний потенціал Німеччини та Угорщини.

Деякі з заяв, зроблених Енгельсом у той час, нагадують радше расизм, ніж "науковий соціалізм". Іан Каммінз цитує, наприклад, заувагу Енгельса про те, як німці та угорці "зітнуть на порох ці дрібні обмежені нації, так що й імени їхнього не залишиться". Він передрікав: "Наступна світова війна призведе не лише до зникнення з поверхні землі реакційних клас і династій, але й до повного знищення реакційних народів. І це також крок уперед".⁸

Як Маркс, так і Енгельс ясно висловлювалися на користь великих централізованих держав, навіть якщо їх засновано шляхом завоювань. Як Енгельс виклав це в статті про німецько-данський конфлікт 1848 р.:

На підставі того самого права, за яким Франція захопила Фляндрію, Льотарінгію та Ельзас і раніше чи пізніше захопить Бельгію, — за тим самим правом Німеччина захоплює Шлезвіг; це — право цивілізації супроти варварства, поступу супроти інертності... Це — ... право історичної еволюції.⁹

Енгельс зі зневагою висловлювався про "реакційних" швайцарців. Він вітав централізацію раніше автономних та ізольованих комун, здійснену буржуазією, і гадав, що пролетаріят піде ще далі цим шляхом.¹⁰ Висловлюючися про наслідки індустріалізації в Габсбурзькій монархії, Енгельс припускав, що залізниця зруйнує "гранітні мури, за якими кожна провінція утримувала своє окреме національне та обмежене місцеве існування". Він також думав, що парова машина знищить імперію Габсбургів, чого не спромоглися зробити ні навала Наполеона, ні французька революція.¹¹ Він передрікав зникнення чехів у наслідок запровадження парової машини. Чехи та інші слов'янські народи були об'єктом особливого розгляду Енгельса в серії його статей, опублікованих проте під ім'ям Маркса в *Нью-Йорк дейлі трібюн* (1852), що пізніше стали відомі під назвою "Революція та контрреволюція в Німеччині".

Хоч тон статей революційної доби можливо забарвлений захопленням подіями, що тоді відбувалися, "Революція та контрреволюція в Німеччині" демонструє "безстороннішу" інтерпретацію взаємин між німцями та їхніми східними сусідами. Ця інтерпретація має разючу схожість з концепційною формулою Ліста, яку він використав, змальовуючи взаємини між "Європою" та "Азією" та

передбачаючи їх майбутнє, хоч Енгельс вживав, звичайно, грубої, лайливої мови, якої нема й сліду в Ліста. Німеччина, згідно з Енгельсом, репрезентує "місто", високу культуру, науку, промисловість, тоді як слов'ян ототожнено з відсталістю, а їхній спосіб життя має бути зруйнований у наслідок контактів з вищою німецькою культурою. Згідно з Енгельсом, слов'яни, особливо поляки та чехи, є "по суті сільськогосподарською расою: торгівля та промислове виробництво ніколи їх особливо не приваблювали". На їхніх землях зростання населення, міст "виробництво всіх видів промислової продукції" було відповідно справою німецьких імігрантів. Енгельс твердив, що торговельний обмін є монополією євреїв, які ближчі до німців, ніж до слов'ян. Згідно з Енгельсом, значення німецького елементу на слов'янських землях дедалі посилюється тим, що там "вважали за потрібне імпортувати майже кожний елемент інтелектуальної культури з Німеччини: слідом за німецьким торговцем та ремісником, з'явилися німецький священик, німецький шкільний учитель і німецький учений, щоб закорінитися в слов'янському ґрунті". Врешті, "залізний поступ загарбницьких армій або обережна, добре підготована дипломатична перемога не лише йшли слідом, але й багато разів випереджали повільний, але певний поступ денационалізації шляхом соціальних змін".¹²

Енгельс засуджував застосування сили супроти Польщі, енергійно підтримуючи польську незалежність; він навіть казав, що німці повинні повернути полякам усе, що вони дістали в наслідок "грабунку" Польщі. Але він також нагадував, що під час німецької революції 1848 р. постало питання: "чи слід цілі простори землі, населені переважно німцями, чи слід великі міста — цілковито німецькі, повернути народові, який ще ніколи не довів свою здатність вийти з феодального стану, базованого на кріпацтві у сільському господарстві".¹³

У той час, коли Енгельс не відкидав беззастережно законности такого "питання" стосовно до Польщі, коли він підтверджував право Польщі не лише на незалежність, але й також на великі території "на Сході", він не мав жадних сумнівів, коли йшлося про чеське питання. Він зазначав, що Чехія, "населена двома мільйонами німців і трьома мільйонами чеськомовних слов'ян, яким є про що згадувати зі своєї великої історії, майже цілковито пов'язаної з колишнім пануванням чехів". Але він уважав, що чехи "підупали з часів гуситських воєн у 15 ст.". Їхню країну поділено на королівство Чехію та князівство Моравію, тоді як словаки становлять частину Угорщини. Морави та словаки втратили "всі залишки національних почуттів та життєздатности, хоч і зберегли, здебільшого, свою мову", а Чехія не лише оточена німецькими країнами, але навіть німці оселилися у великій кількості в ній, особливо в Празі: "скрізь

фінанси, торгівля, промисловість та інтелектуальна культура перебувають у німецьких руках”.

Головний оборонець чеської національності професор Палацький сам є нічим іншим, як освіченим, але збожеволілим німцем, який тепер навіть не вміє правильно і без іноземного акценту розмовляти по-чеському. Але як це часто трапляється, чеська національність, яка вмирає, у відповідності з кожним фактом відомим з історії, на протязі останніх чотирьохсот років, 1848 р. зробила останнє зусилля відновити свою колишню життєздатність — зусилля, невдача якого, незалежно від усіх революційних міркувань, довела, що Чехія може далі існувати лише як частина Німеччини, хоч частина її населення може ще впродовж кількох сторіч розмовляти німецькою мовою.¹⁴

Чеський (і хорватський) націоналізм, на думку Енгельса, був продуктом “купки слов’янських дилетантів історичної науки”, які інспірували “цей безглуздий, цей антиісторичний рух” за відродження слов’янських народів. “Прагненням цього руху було ні менше-ні більше, як підпорядкувати цивілізований Захід варварському Сходові, місто — селу, торгівлю, виробництво, інтелігенцію — примітивному сільському господарству слов’янських кріпаків”. Справжньою силою, що стоїть за спиною цього руху, є Російська імперія.¹⁵

Загалом, Енгельс заперечував, що слов’яни Німеччини (ця “Німеччина” охоплювала і чеські землі) мають здатність до національного існування. Подібно до валлійців в Англії або бретонців у Франції, вони приречені на розчинення в більшій, цивілізованій нації. Попри очевидну безнадійність своєї справи, “ці національності, що відмирають — чехи, карінтійці, далмати та інші, намагалися виграти на загальному розгاردіші 1848 р., щоб відновити політичний status quo, що існував в 800 р. після Христа. Тисячолітня історія повинна довести їм, що такий зворотний рух неможливий”. Їм було б слід усвідомити, що “природною й неминучою долею цих націй, що вмирають, було дати можливість довершитися процесові розчинення й абсорбування їх їхніми сильними сусідами”.¹⁶

Ці заяви написав Енгельс, але Маркс надрукував їх як свої власні, й, крім того, існують інші докази на те, що він мислив точно так, як Енгельс. Справді, кількома роками пізніше, в 1858 р., в листі до Енгельса, він схарактеризував національні рухи слов’ян, в тому числі чеський, висловившись про них чітко негативно: “Серед слов’ян існують винятково великі рухи особливо в Чехії, рухи, що є справді контрреволюційні, які, проте, додають до ферменту нашого руху”.¹⁷

Потрібно зробити висновок, що національні рухи східно-європейських народів не знайшли собі місця в Марксовій схемі історичного прогресу. В кращому разі вони сприяли загальному "ферментові", але не містили в собі нічого "прогресивного", так само, як для Маркса в 1845 р., не було нічого, що заслуговувало б на схвалення у німецькому націоналізмі. Маркса в його негативних висновках не переконав і визнаний ним самим факт, що ці національні рухи — "великі рухи" — мали успіх серед народних мас.

Ціла низка дослідників, марксистів та немарксистів, показали, що Маркс та Енгельс помилялися і що вони фактично не були добрими марксистами, коли засуджували національні рухи малих народів. З'явилися блискучі "марксистські" пояснення, які доводили, чому чеський, український та інші національні рухи були фактично "прогресивними" і як це можна пояснити в рамках загальної марксистської історичної схеми.¹⁸ Проте, залишається фактом, що ні Маркс, ані Енгельс не виявили бажання це помітити.

Ні Маркс, ані Енгельс ніколи не переглянули своїх поглядів на походження або значення слов'янських та інших різновидів націоналізму у Східній Європі. Їхнє неприховане презирство до "села" як уособлення варварства ("ідіотизм сільського життя") напевно зумовило їхню ненависть до кожного руху, який прихильно дивився — або навіть ідеалізував — сільське життя, сільську культуру та мову, як це робили націоналістичні рухи. Подібно до цього, ототожнивши юдаїзм з певною економічною практикою і заперечивши бідь-яку окрему цінність єврейського життя в новішій історії, Маркс та Енгельс були однаково нечутливі до багатьох аспектів життя в 19 ст., серед них до національної свідомості, яка могла б спонукати таку людину, як колишній друг й наставник Маркса Мозес Гесс до сприйняття сіонізму, одночасно залишаючися соціалістом. Або, з іншого боку, вона ж (національна свідомість) уможливила іншому відомому сучасникові Маркса єврейського походження Бенджамінові Дізраелі з гордістю стверджувати своє релігійне й національне єврейське походження, залишаючися визначним англійським "буржуазним" державним діячем. Але світогляд, обраний Гессом або Дізраелі, не мав для Маркса жадного сенсу.¹⁹ Маркс не був готовий визнати, що в "національному характері", національних традиціях або національній спільноті могло бути щось таке, що вимагало б *політичного* підходу та відгуку й було б незалежне від клясового ставлення. (Це не завдяило йому називати окремих осіб "типово німецькими" або звживати інших подібних окреслень, доки ці епітети не містили політичного змісту).²⁰ Дуже характерично, що Маркс не спромігся визнати, що навіть якщо в майбутньому світі комуністичної цивілізації не

буде націй, як діючих спільнот, все таки "історичні", тобто закорінені нації, збережуться в цій цивілізації бодай як пам'ять і спадщина з передкомуністичної доби, тоді як пригноблені "неісторичні" народи, які не спромоглися завоювати незалежність ще перед приходом комунізму, повністю зникнуть з історичної сцени. Така конкретна перспектива не була дуже приємною для соціалістів з "неісторичних" націй, для яких комунізм в його інших аспектах був переконливим ученням. За маркситським сценарієм чехи назавжди повинні були залишатися під німецьким пануванням.²¹

Давній друг Маркса Мозес Гесс поставив запитання про майбутнє нації стосовно до євреїв. Як пише Шломо Авінері, Гесс запитав: "В ім'я яких принципів свободи або соціалізму євреям мають тоді запропонувати відмовитися від своєї спільної ідентичності, коли всі інші подібні (більші) спільноти світу зможуть підтримувати сво національне існування?" Згідно з Авінері, пропозиція Гесса — "створення єврейської спільноти в Палестині" — була невід'ємною частиною його світогляду у цілому. Гесс вважав, що вона не перечить соціалізму, але, навпаки, це "здійснення визвольного принципу соціалізму в його застосуванні до специфічних особливостей існування єврейського народу".²²

Наслідки революцій 1848-1849 років були великим розчаруванням не лише для Маркса та Енгельса, вони були також запереченням прагнень німецьких, італійських, польських та угорських націоналістів. Німеччина не стала об'єднаною національною державою; така сама невдача спіткала Італію. Поляки не скинули іноземного панування. Угорщина знову потрапила під владу Габсбургів. Більше, — крім того, щоб боротися проти сил реакції та абсолютизму і змагатися, переважно в теоретичній площині, з комунізмом, націоналістичні революціонери в Німеччині, Угорщині та Польщі натрапили за 1848-1849 рр. на загрозу з несподіваного боку: представники так званих "неісторичних" народів, таких як чехи, словаки, хорвати та українці, висунули свої власні вимоги визнання та автономії й проголосили, що вони не бажають залишатися частинами німецької, польської або угорської нації. Самий міт про міжнародну солідарність народів упав жертвою революційної доби: німці та поляки боролися за Познань, німці та данці — за Шлезвіг; чехи та німці мали сутички в Празі, а поляки та українці — в Галичині; угорці виявили, що вони борються не лише проти Відня, а й проти фактично всіх народів свого історичного королівства Святого Стефана.

Поразка націоналізму в 1848 р. виявилася, проте, тимчасовою.

Протягом двох десятиріч Італія та Німеччина стали об'єднаними державами, хоч і не в тих кордонах, про які мріяли їхні провідні національні діячі. Угорщина добилася фактичної незалежності у внутрішніх справах в рамках Габсбургської монархії (1867). Після 1867 р. австрійські поляки також стали "державною нацією", одержавши широку автономію в Галичині та користуючися значним впливом у Відні. З упадком Отоманської імперії балканські народи один за одним ставали незалежними; на 1914 рік Греція, Сербія, Чорногорія, Болгарія, Румунія та Албанія вже були незалежними державами.

Вже в тридцятих роках XIX ст. в імперії Романових династична держава мусіла додати "народність" як один із "принципів", які досі обмежувало "православ'ям" і "самодержавством". Це була данина, хоч і нешира, новим ідеям націоналізму. В Росії виникли дві протилежні концепції, які обидві кинули виклик існуючому державному устроєві: "західники", які бажали перетворити російський народ на сучасну націю з конституційним і правовим устроєм, і "слов'янофіли", які вбачали суть Росії в специфічно російських історичних і релігійних цінностях. Ці ідеї, в міру свого поширення серед освічених верств російського суспільства, зустріли нерозуміння або навіть ворожість з боку державно-бюрократичних чинників. Стосунки між "державою" та "суспільством" залишилися складними і суперечливими аж до кінця царату в 1917 р.

Якщо йдеться про інші народи імперії, поляки залишалися непримиренними в опозиції до російського панування, але на рубежі сторіч до їхньої опозиції приєдналися фіни, лотиші, литовці, вірмени, євреї, українці, естонці, татари та грузини, які вимагали визнання їх окремими культурними та політичними спільнотами і страждали як від царського гноблення, так і від піднесення агресивного російського націоналізму. Ці групи не вимагали відокремлення від Росії (поляки в цьому були винятком), але протестували проти дискримінації і вимагали поваги до своєї національної, релігійної та культурної ідентичності.

Як показує навіть цей простий перелік різноманітних національних проблем Австрійської імперії, Балкан і Росії, серед народів, які вголос заявили про себе після 1848 р., були й такі, яким Ліст не передрікав жадної майбутності в своїй "Національній системі", написаній перед 1848 р. Як ми бачили, Маркс та Енгельс не передбачали нічого кращого для цих націй і після 1848 р.

І однак, ці народи (що їхні вороги називали їх інколи "неісторичними" або "селянськими" націями), а точніше — їхні інтелектуальні представники, виступали з власними уявленнями про світ на підтримку своїх культурних, політичних і соціально-економічних сподівань. У 1848 році такий погляд на стан речей

зформулював чеський історик Франтішек Палацький, що його Енгельс презирливо назвав "вченим німцем, який збожеволів" (очевидно, що освічений чех, який *не бажав* бути німцем, мусів бути божевільним). Хоч Палацький виступав, насамперед, на підтримку чехів, які висловлювали бажання бути нацією, незалежною від Німеччини (німці всіх переконань, включно з Лістом і Марксом, вважали Чехію частиною Німеччини), його погляди мали ширше значення, і їх можна було застосувати до інших націй, яких вважали "неісторичними".

Національну філософію Палацького представляють два документи. Перший з них — це його лист до президента франкфуртського "Комітету п'ятдесятьох" від 11 квітня 1848 р. Другий — це "Маніфест" Першого Слов'янського конгресу, спрямований до "народів Європи" і виданий за підписом Палацького 12 червня 1848 р. (Виглядає на те, що єдиним міжнародним форумом періоду революції, який мав справжні наслідки, був міжнародний конгрес націоналістів).

У листі до Франкфурту Палацький відмовився брати участь у праці Комітету, завданням якого було підготувати вибори до німецького парламенту. Він висунув три причини. Дві з них були політичні й тому цікавлять нас менше, ніж національні ідеї Палацького, хоч вони варті того, щоб про них відмітити таке. Палацький уважав, що об'єднання Німеччини, як його розуміли німецькі націоналісти того часу, означало ліквідацію Австрії. Однак, він уважав, що далі існування Австрії потрібне для менших народів Центрально-Східної Європи з огляду на альтернативу — перспективу поширення російської гегемонії — *універсальної монархії*, яка, згідно з Палацьким, становитиме, "безмежне і невимовне зло, нещастя без міри та межі". Водночас Палацький підкреслював, що він не є ворогом росіян: "навпаки, я з задоволенням і симпатією спостерігаю кожний крок уперед, що його робить ця велика нація в межах своїх природних кордонів по дорозі цивілізації". Проте, з любови до рідного народу і ще більшої "поваги до добра людства" він відкидав "найменшу можливість універсальної російської монархії... не тому, що ця монархія буде російською, а тому, що вона буде універсальною".²³ Подруге, Палацький уважав, що "неможливо добитися" республіки в Німеччині, а якби це навіть вдалося здійснити, ця республіка була б дуже нестабільною.²⁴

Однак, найголовніша причина його відмови брати участь у праці Франкфуртського комітету базувалася на його теорії національності. Розглянувши історію взаємин між Чеським королівством і Німецькою (Священною Римською) імперією, Палацький чітко розрізняє між політичними взаєминами володарів — з одного боку, та правами й обов'язками нації (яку він визначав як

щось відмінне та незалежне від будь-якої політичної форми), — з другого:

Я — чех слов'янської крові, і всі свої скромні сили та можливості я присвятив назавжди служінню моєму народові. Цей народ ← невеликий, це правда, але з прадавніх часів це була окрема нація, що покладалася на свою власну силу. Її володарі з давніх часів були членами федерації німецьких князівств, але народ ніколи не вважав себе частиною німецької нації і протягом усіх сторіч ніхто інший не вважав його такою частиною...²⁵

"Права нації, продовжував Палацький, "є насправді природними правами. Жадна нація на землі не має права вимагати, щоб її сусіди принесли себе в жертву заради її добра, жадна нація не зобов'язана відмовитися від себе або пожертвувати собою заради своїх сусідів. Природа не знає панівних або поневолених націй". Він додав, що кожна держава, в кордонах якої живуть різні народи, може бути тривкою лише за умови, коли вона гарантує та забезпечує їхню рівноправність.²⁶

Ці ідеї далі поширені в "Маніфесті Першого Слов'янського конгресу народів Європи". "Маніфест" заявляв, що, на відміну від слов'ян, які віддані свободі більше, ніж завоюванню і пануванню, романські та германські національні держави протягом минулих сторіч підтримували свою незалежність "силою меча", водночас пригноблюючи свої власні народи. Слов'янські народи стали жертвою насильницького наступу романських і германських народів, але з початком доби свободи вони вимагають свободи також для себе. Конгрес вітав соціальні та політичні зміни, які відбуваються в країнах Європи:

... ми, слов'яни, відкидаємо з огидою кожне панування, базоване на силі й на зневазі закону; ми відхиляємо всі привілеї та прерогативи, а також і всю політичну диференціацію кляс; ми вимагаємо безумовної рівності перед законом, рівності прав та обов'язків для всіх. Де хоч один раб народжується серед мільйонів, там нема свободи. Так, *свобода, рівність і братерство* для всіх, що живуть у державі, є нашим гаслом сьогодні, як це було й тисячу років тому.²⁷

У той самий час, коли Конгрес підтримував права особи, він вимагав визнання подібних прав для нації: "Не менш священною для нас, ніж людина, що користується своїми природними правами, є нація з усіма її духовними потребами та інтересами". Автори Маніфесту усвідомлювали, що між народами, в наслідок їхнього відмінного історичного розвитку, існують істотні розбіжності, але вони підкреслювали:

Здатність тих інших (менш щасливих) народів до розвитку жадним чином не обмежена. Природа не встановила жадної різниці між народами, так нібито деякі з них є шляхетними, а інші — ні; вона не закликала жадну націю панувати над іншими і не призначила жадну націю служити знаряддям у руках іншої. Рівні права на найшляхетніші досягнення людства є Божим законом, якого ніхто не може безкарно порушувати.²⁸

Надиханий Гердером і Руссо, Палацький старався створити таким чином історичну та філософську основу для емансипації народів, права яких не визнавали такі німецькі націоналісти, як Ліст, або такі діячі, як Маркс та Енгельс. Ці націоналісти, як і засновники марксизму, підтримували "історичні народи" на підставі такого критерію, як *політична* історія. За їхнім вченням, селяни, що розмовляють народними діалектами, можуть приєднатися до вищої цивілізації, приймаючи як літературну одну з наявних розвинених мов і ототожнивши себе з однією з "політичних" націй, а не створюючи "нові нації" на основі "селянських діалектів".

Прямо протилежний політичним програмам і культурним сподіванням "історичних народів", націоналізм цих "відсталих" народів, що розпочався як культурний і академічний рух ще перед 1848 р., того ж 1848 р. прийняв політичний характер й виходив на сцену як шораз більша сила в Центральній та Східній Європі після 1848 р. Ці народи були розчаровані 1848 р., але їхній послідовний розвиток полегшила одна революція 1848 р., яка вдалася — тобто звільнення селянства, скасування кріпацтва. Залучення селянства до "суспільства", з якого воно було протягом сторіч виключене, створило необхідні передумови для перетворення раніше "академічних" та "культурних" рухів інтелігенції на всенародну, масову справу. Національні революції під час Першої світової війни, які призвели до створення цілої низки незалежних держав, так само, як і звільнення колишніх колоніальних народів після Другої світової війни, фактично було продовженням процесу, започаткованого 1848 р., та культурного розвитку, який почався ще раніше і є пов'язаний з іменами Палацького, Руссо та Гердера.²⁹

1. "К. Маркс о книге Ф. Листа *Национальная система политической экономии*", *Вопросы истории КПСС*, 1971, 12, стор. 3-27. Оригінальна німецька версія з'явилася під назвою К. Marx, "Ueber Friedrich Lists Buch «Das nationale System der politischen Oekonomie»", «Beitraege zur Geschichte der Arbeiterbewegung», 1972, 3. Її передруковано як додаток у: Friedrich List, «Das nationale System der politischen Oekonomie», ред. Guenter Fabiunke (Берлін: Akademie-Verlag, 1982), стор. 441-477. Англійський переклад, Karl

Marx, "Draft of an Article on Friedrich List's Book «Das nationale System der politischen Oekonomie», Karl Marx and Friedrich Engels, «Collected Works», т. 4 (Лондон: Lawrence and Wishart, 1975), стор. 265-293. Цю працю буде цитовано під назвою "List Critique".

2. "List Critique", стор. 274.

3. "List Critique", стор. 281.

4. "List Critique", стор. 283.

5. Див. David McLellan, «Marx before Marxism», Друге видання (Лондон: Macmillan, 1980), стор. 134, 138-139. "On the Jewish Question" див. у: Robert Tucker (ред.), «The Marx Engels Reader», Друге видання (Нью-Йорк: W. W. Norton, 1978), стор. 26-51.

6. "Principles of Communism", у: Karl Marx and Friedrich Engels, «Collected Works», т. 6, стор. 350. У "Festival of Nations" Енгельс заявив, що *демократія в наші дні* це комунізм, і пояснив, що після французької революції "чисто політична демократія стала цілковитим абсурдом", що мало означати, що комунізм буде досконалішою демократією, вони "всі, принаймні, мають невиразне відчуття, що соціальне рівноправ'я розуміється в демократії". Тому комуністи можуть розраховувати на підтримку мас у своїй боротьбі (див. "The Festival of Nations", «Collected Works», т. 4, стор. 666).

7. "Draft Plan for a Work on Modern State", «Collected Works», т. 4, стор. 666.

8. Friedrich Engels, "The Magyar Struggle", Marx and Engels, «Collected Works», т. 7, стор. 421-423, цитується за: Cummins, «Marx, Engels and National Movements», (Лондон: Croom Helms, 1980), стор. 40-41.

9. Friedrich Engels, "The Danish-Prussian Armistice", «Neue Rheinische Zeitung», 9 вересня 1848 р., 99; «Collected Works», т. 7, стор. 421-423, цитується за: Cummins, «Marx, Engels and National Movements», стор. 46.

10. Engels, "The Civil War in Switzerland", «Deutsche-Brusseler Zeitung», 14 листопада 1847 р., 91; «Collected Works», т. 6, стор. 372, цитується за: Cummins, стор. 32.

11. Engels, "The Beginning of End in Austria", «Deutsche-Brusseler Zeitung», 27 січня 1848 р., 8; «Collected Works» т. 6, стор. 531.

12. Friedrich Engels, «The German Revolutions», Leonard Krieger — (ред.), (Чикаго: University of Chicago Press, 1967), стор. 174-175.

13. Engels, «The German Revolutions», стор. 175.

14. Там таки, 176-177.

15. Там таки, стор. 178.

16. Там таки, стор. 210.

17. Marx to Engels, 8 жовтня 1858 р. Див.: Shlomo Avineri (ред.), «Karl Marx on Colonialism and Modernization» (Гарден Сіті, шт. Нью-Йорк, Doubleday, 1969), стор. 463-464.

18. Див. зокрема: Roman Rosdolsky, "Friedrich Engels und das Problem der geschichtlosen Voelker (die Nationalitaetenfrage in der Revolution 1848-1849 im Lichten der «Neuen Rheinischen Zeitung», «Archiv fuer Sozialgeschichte», IV

(1964), стор. 87-282. Сучасний марксистський учений Майкл Леві (Michael Loewy) в своїй статті "Marxists and the National Question", «New Left Review», 1976, 96, стор. 84, твердить, що оскільки Енгельсові не вдалося "збагнути справжні класові причини невдачі 1848-1849 рр., він намагався пояснити її метафізичною ідеологією: теорією про з природи контрреволюційні "неісторичні нації". Леві підкреслює, що ця теорія багато завдячує Гегелеві та консервативній історичній школі.

19. Див. есеї Ісаї Берліна (Isaiah Berlin) "The Life and Opinions of Moses Hess" і "Benjamin Disraeli, Karl Marx, and the Search for Identity" в його «Against the Current» (Нью-Йорк: Viking, 1979).

20. Брус Мазліш (Bruce Mazlish) в «The Meaning of Karl Marx» (Нью-Йорк: Oxford University Press, 1984), стор. 148-149, говорить про Маркса як про німецького націоналіста в тому сенсі, наприклад, цитуючи Маркову заувагу, що його *Капітал* був "тріумфом німецької науки, щось, що німецький індивід може визнати, оскільки в жадному разі то не є його заслуга, але належить більше до нації". Хоч Маркс не був націоналістом у сенсі, в якому це зрозуміється у даній праці, були, справді, підстави у закидах проти Маркса, висунутих серед інших Мозесом Гессом і чеськими націоналістами, що в рамках його інтернаціоналізму такі великі нації, як німецька, все ще перебували б у зверхньому становищі в порівнянні до бідолашних невдах, тобто "неісторичних" народів.

21. Див. про це: Józef Chlebowczyk, "Ruch robotniczy a kwestia narodowa w monarchii Habsburgów", «Z pola walki», 1968, I, стор. 103.

22. Див. Shlomo Avineri, "Moses Hess: Socialism and Nationalism, as a Critique of Bourgeois Society" в його «The Making of Modern Zionism: The Intellectual Origins of the Jewish State» (Нью-Йорк: Basic Books, 1981), стор. 46.

23. "Letter sent by Frantisek Palacky to Frankfurt", «Slavonic and East European Review», т. 26, квітень 1948 р., 67, стор. 305.

24. "Letter by Palacky", стор. 308.

25. Там таки, стор. 304.

26. Там таки, стор. 306.

27. "Manifesto of the First Slavonic Congress to the Nations of Europe", «Slavonic and East European Review», т. 26, квітень 1948 р., 67, стор. 310.

28. Там таки.

29. Див. Roman Szporluk, "War by Other Means", «Slavic Review», т. 44, квітень 1985, 1, стор. 20-26, де є мова про це пов'язання.

ВІД АВТОРА

Ця стаття з'явилася англійською мовою в річнику, присвяченому культурі Центральної та Східної Європи, що видається Мічиганським університетом. (Cross Currents: A Yearbook of Central European Culture, 1986, 5, ред. Ladislav Matejka.) До статті увійшли частини з книжки автора, яка

повинна вийти англійською мовою у 1988 р. під заголовком "Communism and Nationalism: The Competing Ideologies of Karl Marx and Friedrich List" (*Комунізм та націоналізм: суперницькі ідеології Карла Маркса та Фрідріха Ліста*). Книжка є спробою переглянути традиційний погляд на історію націоналізму (в західному розумінні цього поняття, якому краще відповідає український термін "національний рух") і доказати, що національні рухи 19 ст. там, де вони успішно змагалися з марксизмом, мали свою власну економічну програму, а не тільки займалися культурою взагалі чи мовою зокрема, або політикою. Таким чином, сучасні національні рухи, прийнявши як основну реальність нового часу промислову революцію, що почалася в Англії та Шотляндії у 18 ст., могли змагатися з марксизмом на його власному ґрунті — у ділянці економіки. Націоналізм у такому розумінні висунув програму будівництва національної економічної системи, індустріялізації під національним прапором. Фрідріх Ліст (1789-1846), на думку автора, створив найуспішнішу "національну економічну програму", тому що він прийняв факт індустріялізації, урбанізації світу з зробив з нього "національні" висновки, зформулювавши програму будівництва новітньої економіки і суспільства. Вчення Ліста дуже швидко прийняли угорці, еспанці, ірландці, а ще перед кінцем 19 ст. його твори читали також росіяни (С. Вітте), японці, індійці та інші. Стаття, яка тут друкується, описує реакцію молодого Маркса (1818-1883) на тези Ліста. У другій частині йде мова про Франтішека Палацького (1798-1876), чия концепція нації була протилежною не тільки марксизмові, але й національній теорії Ліста. Ліст уважав, що тільки великі за населенням та економічним потенціалом народи мають право існувати самостійно, — Палацький проголосив право також малих народів на вільне життя (про це не говориться тут, але, на думку автора, чехи у дальшому фактично прийняли погляд Ліста на те, що національний рух мусить концентрувати свою увагу на економіці. І тому протягом 19 ст. чехи творили промислові підприємства, банки, торговельні школи, кооперативи і т. д., тому могли займатися з німецьким націоналізмом і одночасно притягнути широкі маси до своєї національної справи).

ЕТЮДИ НА ТЕМУ РЕФОРМ

Володимир Малінкович

Про реформи в радянських газетах, журналах, книжках пишуть без кінця, про це мовлять на радіо і на телебаченні. Ця сама тема постійно присутня, як твердять "свіжі" емігранти з СРСР, і в приватних розмовах радянських громадян. Звичайно, роблять набагато менше, ніж балакають. Але й саме лише обговорення вчора ще заборонених тем стимулює громадську думку, активізує процеси соціального життя.

Важко сказати, до чого це все призведе. Можливо, самими лише балачками все й обмежиться, і партійній номенклатурі пощастить зберегти недоторкану суть тоталітарного режиму; але є й шанса, що суспільні сили зміцняться й примусять рахуватися з собою тих, що при владі. В першому випадку ми з жалем констатуємо: "Балачки, балачки й балачки...", в другому — з надією скажемо: "Спочатку було Слово".

Навіть у цілій серії журнальних публікацій неможливо разом охопити всі проблеми реформування надзвичайно консервативної, що протягом десятиріч майже не розвивалася, соціально-економічної системи величезної радянсько-російської імперії — проблеми, які постійно виникають. Хотілося б запропонувати увазі читачів бодай невеличкі критичні нотатки з окремих актуальних питань, так чи так пов'язаних з темою імовірних реформ. Можливо, ці нотатки допоможуть їм скласти собі загальне уявлення про нинішню ситуацію в Радянському Союзі.

Економіка

ЩО БУДЕ ПІСЛЯ ПОЧАТКУ?

Влітку 1985 р. газета *Известия* почала публікувати серію статей про перебудову радянської економіки. За рік, у червні 1986, працівники газети та фахівці-соціологи вирішили з'ясувати, як населення держави оцінює економічні наслідки нового партійного курсу. На дві запропоновані анкети відповіло 1,012 осіб. На думку фахівців, досить добре репрезентовано всі соціальні групи.

Відповіді було статистично опрацьовано. Найзагальніші висновки опиту наведено в статті "Початок" (*Известия*, 16 серпня 1986 р.).

Які ж то висновки?

Лише 5,3% опитаних вважають, що надані підприємствам додаткові права "реалізовано цілком", 13,2% — що поліпшилася організація праці, 10% — що добре запроваджують нову технологію, 12,3% — що поліпшилася якість продукції. Більшість не помітила істотних змін на своєму виробництві. Щоправда, 78,5% відповіли, що "вживають заходів для підвищення відповідальності всіх робітників", а 59,6% — що "запроваджують госпрозрахункові методи, колективний підряд, працю на єдиний наряд тощо". Як бачимо, все це без потрібного ефекту. Алеж інакше й бути не могло. Для того, щоб госпрозрахунок був справжній, треба правничого забезпечення самостійності підприємств і якщо не цілковитої ліквідації, то бодай значного послаблення жорстоко централізованого керування. А тим часом газета визнає:

Стосовно до промисловости, та й народного господарства взагалі, загального рішення про радикальну реформу покищо не було (тут і далі підкреслення моє, — В. М.)... Наймасовішою за масштабом покищо залишається постанова про нові методи плянування, яке поширює на всю промисловість засади широкомасштабного експерименту 1984-1985 років. Ні цілковитого госпрозрахунку, ні гуртової торгівлі, ні нормативного керування ця система не дає.

Найсумнішим є те, що радикального рішення не лише не запровадили, але його просто ще нема. Просто жадний з керівників не знає, яким воно повинно бути — це нормативне керування економікою. Генсек Горбачов відверто визнав у своєму хабаровському виступі: "Ніхто не лише в Хабаровському, а й в Москві, в міністерствах, в Держплані, в уряді і в Політбюрі готових рецептів — як нам забезпечити завдання прискорення — не має. Ми мусімо вчитися в дорозі, вирішуючи нові завдання".

Але якщо нема теоретичних рецептів, то й практика не врятує. Автори статті в газеті *Известия* твердять: "Якщо говорити про господарську практику, особливо в промисловості, то радикальна реформа перебуває ще на самому початку шляху".

Проте, Горбачов це й сам розуміє. У тій таки хабаровській промові він казав ще ясніше: "Здобує покищо жадною мірою не може нас задовольнити... Глибоких якісних змін, які скріпили б тенденцію прискореного зростання, покищо не сталось".

В статті "Початок" міститься твердження, що фактично реформи заторкнули лише сільське господарство: "На господарсько-правничому рівні найбільше зроблено для перебудови керівництва

агропромисловим комплексом. Уже схвалена в цій ділянці постанова відкриває шлях для радикальної реформи, і хоч численні правничі акти ще слід поновити, центр ваги всіх турбот пересувається на господарську практику...”

Турбот цих аж забагато. І хліб Радянський Союз далі купує за кордоном, і харчові товари держава продає за цінами, які багато нижчі від собівартости. Систему цін, очевидно, слід міняти. Як сказав нещодавно заступник голови Держжкомітету в справах цін А. Н. Комін: “У США, наприклад, ніхто не продає харчі дешевше від собівартости. А ми продаємо. У наслідок цього, між іншим, 50 мільярдів карбованців втрачаємо лише за м’ясо й молоко. А наш товарообіг — 340 мільярдів...”

Це — вимушене визнання неспроможности системи жорстоко централізованого господарства в порівнянні з ринковою економікою. Важко чекати на повсюдне негайне запровадження ринкових взаємин до радянської економіки, одначе, послаблення ролі центральних органів керівництва, зміни метод планування, переведення підприємств на цілковитий госпрозрахунок, використання приватного сектора та ринкових взаємин у сільському господарстві та в сфері обслуговування — на це чекати можна й треба й тому лицемірством віддає від слів радянських керівників, коли вони кажуть, що їм невідомі добрі рецепти. Добрих фахівців у країні досить, і багато з них ладні дати ї, я певен, дають керівництву добрі поради. Біда полягає в тому, що з цих порад бояться скористатися. Бож перебудова не може обмежитися виключно сферою економіки — вона мусить змінити всю наявну в державі соціально-економічну систему. З цим згоден і новий генсек: “Нинішня перебудова охоплює не лише економіку, а й усі інші боки суспільного життя: соціальні взаємини, *політичну систему*, духово-ідеологічну сферу... Я поставив би знак рівняння між словами перебудова та революція”.

Це, як здається, правильно, але ж дарма вживає тут Горбачов теперішній час. Усе це повинно бути, але досі цього нема. Нема перебудови політичної системи, нема навіть радикальних економічних реформ.

У тій таки хабаровській промові Горбачов каже й про те, що саме заважає здійсненню революції-перебудови: “... не можна допускати, щоб застарілі догми заслонювали нам зір, заважаючи йти вперед...”

У цьому — суть питання. Життя наполегливо вимагає змін, а вірність “застарілим догмам” тягне назад. І не лише вірність догмам, а й острах за власну долю: “А що, як ми, фахові партпрацівники, раптом виявимося далі непотрібними, а що, як раптом з’ясується, що ми зайві й лише гальмуємо рух уперед?” Годі

казати, що острах партапаратників не зайвий. І тому слід чекати, що апарат всіляко гальмуватиме процес змін. Алеж і вимог життя не можна ігнорувати безмежно довго. Об'єктивні закони соціального життя, як люблять це принагідно підкреслювати марксистки, сильніші від волі й бажань окремих людей.

Права людини

ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР

Ще в березні опубліковано дуже цікаву статтю академіка Заславської з Сибірського відділу Академії Наук "Вирішальна умова прискорення соціально-економічного розвитку". Хоча статтю надруковано в економічному журналі *ЭКО*, і назва в неї — майже виробнича, але заторкнена в ній тема має найбезпосередніший стосунок до проблеми прав людини. Бо йдеться про так званий "людський фактор".

І що це за вираз — "людський фактор"? Ми читаємо про нього мало не в кожній статті, чуємо ці слова у виступах науковців і письменників, партійних чиновників і керівників підприємств. Ці слова багато разів уживав у своїх промовах і Горбачов. Очевидно, цей вираз взято з лексики радянського бюрократа, але чому, в такому випадку, він став популярний саме тепер, коли провадять, принаймні на словах, боротьбу проти бюрократизму? Академік Заславська пише: "В енциклопедичних словниках фактор визначають як причину, рушійну силу чогось. Отже, поняття "людський фактор" фіксує увагу на активній, рушійній ролі людини в економіці, і це найвищою мірою відповідає сучасному ступеневі розвитку".

А хіба раніше, на попередньому ступені, два чи три роки тому, людина не відігравала активної ролі в економіці? Це може здатися парадоксом, але людина, виявляється, в радянській державі досі активної участі у виробничих процесах не брала. Фактично й сьогодні людей, що працюють у громадському виробництві, розглядають лише як "ресурси праці". Заславська цього не приховує:

... у громадській свідомості покищо сильний прототип, що склався кілька десятиріч тому... Розгляд людей як ресурсів праці означає ніби прирівнювання їх до матеріально-речових чинників виробництва, таких, як техніка, сировина, енергія тощо. За такого підходу людей розглядають не як свідомі об'єкти виробничої та господарської діяльності, а як об'єкти керування. Адже ресурси, за самою своєю природою, пасивні: вони не ставлять собі власної мети, не мають особистих потреб і зацікавлень, не

виявляють ініціативи... Навпаки, їх "формує", "розподіляє" та "використовує" хтось інший.

Одне слово, люди-гвинтики. І це в країні, де офіційно проголошували: "все задля добра людини! Все в ім'я людини!" Це на плякатах. Алеж керівники радянської держави ставили собі й інші, не плякатні, завдання. На думку Заславської, вони вважали, що "... головною метою суспільства є збільшення економічного та виробничого потенціалу (будівництво матеріально-технічної бази комунізму), а забезпечення нормальних умов життя та праці людей є засобом для досягнення цієї мети".

Але люди не бажають і не можуть бути лише гвинтиками, засобом для досягнення чийось інтересів. Якщо нема можливості протестувати — занадто жорстокий і сильний каральний апарат радянської держави — вони пристосовуватимуться, намагаючися якнайшвидше і з найменшою витратою зусиль спекатися виробничих завдань, у виконанні яких вони дуже мало зацікавлені, і зануритися в сферу особистих захоплень.

У роки сталінських п'ятирічок робітник, що працював лопатою, кайлом або напилком, ще міг сяк-так працювати примусово, але тепер економічний розвиток держави можливий лише за застосування нової складної технології. За таких умов від працівника вимагається не лише висока кваліфікація, але й надійність, ініціативність, відповідальність за доручену справу. Не формальна відписка, а справжня особиста відповідальність, яку й проконтролювати неможливо. Ось вам і внутрішня суперечність: з одного боку — для підтримування своєї особистої влади керівники країни потребують людей-гвинтиків, ладних слухняно виконувати будь-яке, навіть і найабсурдніше завдання начальства, а, з другого боку, потреби економічного розвитку країни (а отже, якоюсь мірою, і потреби її керівників) уперто вимагають від кожного працівника вияву творчої ініціативи, самостійності, особистої зацікавленості справою. Саме ця суперечність, з мого погляду, створює підвалину нинішньої політичної кризи. Доки її не подолають, радянська економіка вироблятиме товари надзвичайно поганої якості, раз-у-раз ставатимуться аварії та катастрофи.

В березні минулого року Заславська писала про залізничну катастрофу на Станції Барабинськ, яка сталася з вини досвічених, але не зацікавлених у своїй справі залізничників. За два місяці після опублікування статті Заславської сталася чорнобильська трагедія. Причина — за радянською офіційною версією — в недбальстві (і рядових інженерів, і найвишого начальства). Причина — в їхній особистій незацікавленості справою, у формалізмі, в намаганні за будь-яку ціну "виконати й перевиконати" одержані згори

завдання. Як приклад, наведу газетну нотатку під назвою "Сузір'я енергобл'юків":

... Заключний рік одинадцятої п'ятирічки був для Чорнобильської АЕС надзвичайним — тут діяли на повну потужність відразу всі енергобл'юки. Такого ще не було протягом всієї історії експлуатації атомного богатиря. Раніше щороку, відповідно до розкладу, бодай один з енергобл'юків зупиняли задля плянового ремонту: він тривав, залежно від складності, від 15 до 80 діб. Завдяки скороченню терміну ремонтів розкладу вдалося поєднати..."

Газета *Известия* опублікувала цю нотатку в січні 1986 р., за чотири місяці перед катастрофою в Чорнобилі. Минуло ще три місяці, і ми дізналися, що в Чорному морі затонув пасажирський корабель "Адмірал Нахімов". Коло 400 людей загинуло. Суховантажне судно "Петро Васов" без жадної, здавалося б, причини, врізалось в пасажирське судно. Причина — те саме недбальство. Цього разу — капітанів суден.

Чи це випадок, чи містична марá? Не мара, звичайно. Справа, як мені здається, в тому, що люди на праці просто відучилися виявляти ініціативу, самостійність, не вміють аналізувати ситуацію. І, найголовніше, не бажають уміти. Академік Заславська пише в своїй статті:

Якщо життєвий досвід ... переконує людей ... в тому, що за ініціативу частіше карають, ніж винагороджують, і що найбільшу вигоду дістають ретельні, але не творчі працівники, то ... важко очікувати, що переважатимуть працівники активного типу. Коли головна маса працівників фактично не розпоряджається засобами виробництва і не несе економічної відповідальності за наслідки праці, то навряд чи вона покаже господарське ставлення до соціалістичної власності.

З цими словами не можна не погодитися. Тільки виникає питання: "А чи можна власність, якою не розпоряджаються працівники, називати соціалістичною? Чи можна суспільство, де панує такий тип власності, називати соціалізмом? Не можна, якщо дотримуватися принципів марксистської ідеології. Адже згідно з марксизмом соціалізм — це суспільство, де знаряддя й засоби виробництва перебувають у руках працівників, тобто ті, що працюють, володіють і розпоряджаються ними. У Радянському Союзі, за визнанням Заславської, самих працівників прирівнюють до засобів виробництва, до того, чим вони засадничо повинні були б володіти. Іншими словами, соціалізму в СРСР не збудували. Але справа навіть не в цьому. Справжнє лихо в тому, що людина для

радянських керівників була, а багато в чому й досі залишається, як блискуче продемонструвала в своїй статті академік Заславська, лише об'єктом маніпуляції.

■

Нинішня економічна структура створювалася наприкінці двадцятих і на початку тридцятих років, під час перших сталінських п'ятирічок. У державі була ще безліч неписьменних, більшість робітників ледве вмiла писати, читати й рахувати. Дуже високий був відсоток сільського населення, ледве знайомого з засадами сучасної цивілізації. Сьогодні на підприємство приходять люди з середньою освітою. Дуже багато, мабуть, більше, ніж в будь-якій іншій країні, фахівців з вищою освітою. І справа тут не лише в тому, що ці люди краще кваліфіковані. Як твердить Заславська: "Складнішою стала система вартісних орієнтацій людей, різноманітнішими — типи їхньої особистості. Сильніше індивідуалізувалася структура потреб і зацікавлень, розвинулася правова й особиста самовідданість тих, що працюють..."

А чого ж від людей вимагає виробництво? Насамперед, щоб вони були слухняними виконавцями чужих наказів. Але культурно та соціально розвинена людина — поганий об'єкт для маніпуляцій. Вона шукає можливості творчо себе виявити, а якщо бачить, що її ініціатива нікому не потрібна й завдає самих лише неприсмностей, то втрачає зацікавленість у наслідках своєї праці й усього виробництва. Така людина, можливо, могла б бути добрим виконавцем, навіть не маючи моральної зацікавленості в праці, якби за неї добре сплачували. Але й цього нема. Чи добре, чи погано працює робітник — це на його заробітку практично не відбивається. І він змушений обирати між двома стратегіями робочої повідінки. Заславська пише про це так:

Першу (стратегію) висловлює формула "максимум прибутку ціною максимуму праці", вона властива, наприклад, для робітників, які працюють на родинному під'язді в сільському господарстві, для ініціативних бригад сезонних будівельників, власників великих товарних особистих господарств, артілей старателів у золотодобувній промисловості тощо. Другу стратегію характеризує формула "гарантований прибуток ціною мінімуму праці".

Тут потрібне пояснення. Ділянки діяльності, де людина могла б працювати з максимальним напруженням і продуктивністю заради матеріальної вигоди, практично не існує в радянському господарстві, або її не передбачає закон. Як приклад можна навести діяльність "бригад сезонних будівельників" або, просто

кажучи, так званих "шабашників". Отже, більшість людей дотримуються радше другого стратегічного принципу, тобто стараються одержувати гарантований прибуток мінімальними зусиллями. А нестачу матеріяльних засобів вони намагаються надолужити "лівими" або, як їх називає радянська преса, "нетрудовими" прибутками. В наслідок — дуже низька якість праці на радянських підприємствах, плюс масова корупція та крадіж.

Здавалося б, існує досить проста розв'язка: розвивати ті ділянки виробництва, де люди працюватимуть відповідно до першої стратегії робочої поведінки. Радянські керівники це сьогодні, здається, розуміють. Почали говорити про "особистий підряд", про корисність праці "шабашників", про приватну ініціативу в сфері обслуговування. Досі, на жаль, все це — лише балачки. Здійсненню економічних реформ заважає вся система керування — при тому не лише господарством, але й усім соціяльним життям. Цю систему жорсткого контролю суспільства створено кілька десятиріч тому, коли людей розглядали тільки як "ресурси праці".

Сьогодні керівники держави змушені звернути увагу на потреби робітників і службовців, на "людський фактор". За 50 років після оголошення про побудову соціялізму в СРСР, почали говорити, нарешті, й про те, що слід було б здійснити головний принцип соціялізму — "Від кожного за здібностями, кожному — за працею". Тобто визнати тим самим, що цей принцип досі не діє. Чому? Академік Заславська відповідає на це запитання:

Для того, щоб кожний член суспільства працюва за здібностями, потрібно, щонайменше, трьох умов. Поперше, діти... мусять мати досить добрі "стартові умови" для розвитку своїх здібностей... Але для цілковитої реалізації принципу "від кожного — за здібностями" досягнений рівень суспільства недостатній. Можливості вчасного виявлення й розвитку здібностей дітей і підлітків істотно залежать і від місця проживання (місто—село, центр—периферія), від соціяльно-економічного становища батьків (рівень прибутків, місце в структурі керівництва, соціяльні зв'язки)...

Інакше кажучи, через соціяльну нерівність.

Існує ще одна дуже поважна причина, якої Заславська взагалі не заторкує. "Стартовій рівності" перешкоджає мовний бар'єр. "Lingua franca" радянської економіки — російська мова. Для майже половини всього населення імперії рідна мова — не російська. Природно, що вже через це "стартові можливості" неросійських громадян СРСР набагато гірші. Керівники радянської держави намагаються вирівняти ситуацію за допомогою русифікації всіх народів СРСР, двомовности в неросійських республіках. Така розв'язка, прямо кажучи, варварська, бо може призвести до

загибелі національних культур. А тим часом існує також інша розв'язка — відмова від російської мови як "Lingua franca" і децентралізація економіки за республіками, що не лише дозволить подолати великодержавний шовінізм і сприятиме національному розвитку всіх народів СРСР, але й полегшить вирішення завдань економічного керування, сприяючи створенню чисто госпрозрахункових стосунків між підприємствами різних республік.

Не виконується, на думку Заславської, й друга умова — залежність розподілу робочих місць від виробничих можливостей робітників. Наприклад, дівчата, що скінчили сільську школу, мусять іти працювати до колгоспу доярками, в той час, як їхні міські, а поготів — столичні однолітки мають багато більше шанс одержати добру працю. Знову таки — нерівність. І, нарешті, третя умова. Працівники не одержують можливості працювати на повну силу. Заславська наводить приклади:

Робітники, які систематично простоюють через брак сировини, енергії, запасних частин; вчителі, що не мають можливості викладати так, як вважають за потрібне й доцільне; науковці, яким закривають теми напередодні їхнього завершення; актори, що протягом років не одержують ролей, гідних їхнього таланту; ініціативні господарники, всю діяльність яких сковують інструкції, які забороняють ділову активність, працюють нижче своїх можливостей.

Ми бачимо, що критика Заславської стосується не лише до соціальних, але й політичних складників радянського життя. Не здійснено, — вважає Заславська, — й другу частину принципу соціалізму: "кожному за працю". Автор статті пропонує й конкретні заходи для поліпшення ситуації з урахуванням інтересів працівників виробництва. Ці пропозиції розумні й можуть призвести до позитивних наслідків. Однак, це, в засаді, спроба зміни, хай і на краще, системи *керування людьми*. Алеж для того, щоб встановити справді гармонійні взаємини між громадянином і державою, потрібно запровадити рівність інтересів суспільства та окремої особи. Заславська це розуміє і з жалем констатує, що сьогодні "частіше пишуть про потребу підпорядкування особистих потреб суспільним, ніж про досвід інтеграції названих потреб". Вона визнає, що радянські громадяни не можуть задовольнити своїх потреб у "вірогідній громадсько-політичній інформації, в політичній та господарській демократії, в суспільній повазі, ... в інтенсивному духовому житті", що їхньому вільному волевиявленню заважають "бюрократичний розгляд заяв і прохань трудящих, ... неправильне, свідомо упереджене судочинство". Заславська пише: "Зміцнення соціальної справедливості — це складний соціальний процес, який

здійснюється в боротьбі інтересів різних суспільних груп і верств. За таких умов особливо важливим є розширення можливостей виробничих колективів, фахових і територіяльних груп відверто висловлювати, обговорювати та захищати свої інтереси”.

Отже, право відверто висловлювати, обговорювати та захищати свої інтереси. Але хіба не здійснення передусім цього права домагалися й домагаються правозахисники? Проте, досі тривають репресії. Оборонців прав людини та національних прав народів далі запроторюють до в'язниць, таборів та психолікарень. Вже за Горбачова загинули в неволі видатний український поет, член Української гельсінкської групи Василь Стус і активний учасник незалежного профспілкового руху Марк Морозов. Влада не змінила свого ставлення до прав людини.

Однак, як багато разів попереджали радянських керівників правозахисники, зневажливе ставлення радянської влади до прав громадян неминуче відіб'ється від'ємно на соціально-економічному розвитку держави. Нині керівники імперії це відчули. Сьогодні їм вже не досить мати "ресурси праці", їм треба активного, самодіяльного учасника виробничого процесу. Ще не людини, але вже "людського чинника". Без нього, як пише Заславська, неможливе "прискорення соціально-економічного розвитку". Мені здається, що справжня перебудова неможлива, доки не навчаться поважати людину просто як людину, як особистість.

Далі буде

ЧОРНОБИЛЬ — РІК ПІЗНІШЕ

Дейвід Марплз

Ця стаття розглядає Чорнобильську катастрофу рік після того, як вона сталася. Через складність об'єкта досліджень його поділено на кілька зв'язаних між собою частин: підґрунтя проблеми, економічні наслідки, майбутнє програми ядерної енергії, відбудова і — в останньому розділі — здоров'я. Неможливо в цей період часу зробити чітку аналізу остаточних жертв, які стануться в результаті випадіння радіоактивного пилу.

Історія

1970 роки стали свідком вельми претенсійного розширення потенціалу ядерної енергії в СРСР. Наприкінці Десятої п'ятирічки (1976-1980) діяло дев'ять ядерних станцій із загальною кількістю 24 реактори в потоці. Вони були розташовані в Ленінграді, Чорнобилі, Нововоронежі, Курську, Кольську, Білоярську, Білібіні та в Вірменії. Переважали реактори, що використовували графіт для сповільнення ядерних реакцій, при чому тринадцять реакторів виробляли майже 59% всієї електроенергії. На 1980 р. питома вага ядерних підприємств становила 5,6% річного виробництва електроенергії в СРСР. П'ять років пізніше загальна потужність виросла на 11%. Доля термоелектростанції упала приблизно від 80 до 72%, у той час як кількість гідроелектричних станцій залишилася в радіусі 14-15%.¹

На кінець 1983 р. Чорнобильську станцію долучено до східноєвропейської системи "Мір", у висліді чого українські ядерні підприємства постачають електроенергію як для внутрішнього користування, так і для східноєвропейських сусідів. Можна твердити, що оскільки графітні реактори РБМК побудовано в парах, другий парний елемент, що включає третій і четвертий реактори, побудовано виключно для цивільних, радше ніж для військових потреб. На 1990-ий рік заплановано ввести в дію в Чорнобилі ще два реактори з загальною потужністю в 6 тис. мегаватт. Це був перший ядерний агрегат на Україні, який, мабуть, залишиться її найбільшим. Більше того, це єдиний агрегат у республіці, який використовує графіт для сповільнення ядерних реакцій. Решта вісім чи дев'ять ядерних і ядерно-опалювальних установок, що будуються, базуються виключно на реакторах водяного тиску, кожний з яких від 1980-их рр. побудовано з потужністю в тисячу мегаватт.

Чорнобиль був частиною великої програми розширення на 2000 рік, за якою доля ядерної енергії у виробництві електрики повинна була підвищитися від 11 до 33%, а на Україні — 60%. Це підвищення передбачалося досягти — ми живіємо минулий час, бо успішне виконання виглядає неможливим після аварії — передусім шляхом розширення станції у Чорнобилі, Рівному, Запоріжжі та в Південній Україні й введенням у дію нових агрегатів у Хмельницькому, Криму, Черкасах і ядерно-опалювальних установок в Одесі, Харкові та Києві.²

Після катастрофи 26 квітня джерела західної масової інформації приділили значну увагу пророчій статті редактора партійного пресового органу м. Прип'ять Любови Ковалевської, що з'явилася 27 березня в *Літературній Україні* і яка накреслила в загальних рисах проблеми постачання та робочої сили в Чорнобилі. Треба, однак, підкреслити, що поперше, такі дилеми не обмежувалися лише Чорнобилем, а подруге, вони мали свою історію на десятиліття раніше появи статті Любови Ковалевської. Твердження Валерія Легасова в *Известиях* напередодні серпневих засідань Міжнародної комісії з ядерної енергії (МКЯЕ) у Відні, що працівники Чорнобильської станції стали благодушні через гладку роботу станцій у минулому, не могло бути далі від правди.

Навіть у 1970-их рр., коли Чорнобиль був однією з двох українських станцій, що будувалися (друга була в Рівному), виявилось, що було тяжко забезпечити достатньо велику резерву кваліфікованих робітників. Голова будівельного відділу на станції В. Т. Кізіма заявив літом 1974 р., що перед робітниками поставили завдання вести в дію перший реактор на кінець листопада 1975 р., але термін не був реальний, бо існувала нестача робочої сили. Виникла потреба пересунути наголос від кількості на якість, щоб робочі стандарти не відставали від швидкості будівництва. Кізіма підкреслив: "Існує помітна прогалина між рівнями будівництва та якістю цього будівництва, і цю нерівноваженість треба виправити."⁴

Міряючи працю в рамках кількості витрачених грошей, Кізіма зазначив, що в той час як у квітні 1974 р. загальні витрати становили суму в 2,7 млн крб, в травні кількість досягла 3,57, а в червні більше 4 млн крб. Одночасно збільшилася кількість робочої сили від початкової 2,200 до понад 5,000, а на кінець року заплановано мати 7 тис. Більшість тих робітників (практично всі) не мали попереднього досвіду праці на ядерному підприємстві. Кізіма сам працював на термоядерній станції, цінність якої, за його словами, не мала нічого спільного з будівництвом ядерної установки. Більшість робітників не мала постійного житла, бо їхні квартири в місті Прип'ять не були готові для вселення.⁵

На 1976 р. були чіткі симптоми незадоволення серед робіт-

ників. Працівники Чорнобильської станції програвали в своєму "соціалістичному змаганні" з Курською ядерною станцією, переважно через надмірні втрати робочого часу. Під час зимових місяців Чорнобильська ядерна станція втратила 12% кожного робочого часу. Кількість робітників натепер дорівнювала десяти тисячам. Понад половину становили молоді люди, і, як пише радянська газета, проблема була в тому, як вони проводили своє дозвілля.

Було зазначено, що вони могли проводити свій час корисно, піти до бібліотеки, до театру, спортивної залі або школи, але деякі опинялися в "поганому товаристві" й починали пити. Чимало з'являлося пізно на працю й робило довгі перерви під час дня.⁶ Брак робочої дисципліни та висока плинність працівників негативно впливала на працю на станції.

За словами Кізіми, робітники поставилися до своїх завдань 1970-их рр. з позиції "треба пробувати, не зважаючи на помилки". Треба було розв'язувати проблеми, що виникали, хоч вони й не мали готових розв'язок. Робітники були повинні виготовити високолеговану сталь, і Кізіма характеризував Чорнобиль як "перший університет атомного будівництва, в якому самі (робітники) мусіли знайти рішення проблем".⁷ Як тільки робітники набували потрібної виробничої майстерності, їх часто переводили на інші ядерні підприємства, де будівельні роботи шойно починалися. Таким чином на Чорнобильській станції ніколи не вдавалося втримати достатню резерву кваліфікованої робочої сили.

Як добре відомо, ці проблеми перейшли в 1980 роки. Чим більше зростало підприємство і щільнішим ставав графік робіт, тим гострішими ставали проблеми постачання. Значна частина устаткування, яким постачали станцію, виявилася недоброякісною. Але про жадний з цих недоліків не згадувалося на Віденській зустрічі. Незвична кількість інформації, яку подали Совети, натякала на майже неймовірні операторські помилки та на нестабільність реактора, що використовує графіт для сповільнення реакцій і вимагає високозбагаченого урану, постійної перевірки та заміни контрольних штоків. То не значить, що такі технічні проблеми не мали першочергового значення, але було б помилковим твердити, що вони були єдиною турботою.

Електроенергія

Спочатку втрата Чорнобильської станції не мала серйозних наслідків для радянської енергетичної програми. Аварія сталася на початку літа, коли споживання енергії було низьким, і нестачу можна було покрити за рахунок термоенергетичних станцій, що працювали в ремонтний період, і, як плянувалося, пуском в

експлуатацію нових реакторів у Рівному, Запоріжжі, Калініні та Хмельницькому. Угорщина оголосила, що її імпорт електроенергії з СРСР (переважно з Чорнобильської станції) впав на 1,5%, але цю нестачу можна буде покрити перед кінцем року.⁸ Фактично тимчасова втрата чотирьох чорнобильських реакторів позбавила країну лише приблизно 1,3% її загального випуску електроенергії. Літом 1986 р. виявилось, що найпомітніше вплинула Чорнобильська катастрофа на людську та сільськогосподарську ділянки.

У вересні становище змінилося. 16 вересня *Правда* зазначила, що енергетичний сектор країни був винний у марнотратстві ресурсів, у нездібності належно підготувати країну до, як передбачалося, винятково суворих зимових погодніх умов. Виглядало, що ранні снігопади 27 вересня підтвердили цей прогноз. 30 вересня *Правда* помістила на першій сторінці передову статтю, яка визнавала серйозну нестачу електроенергії в СРСР у наслідок катастрофи в Чорнобилі та затримок у введенні в дію нових потужностей.

На початку жовтня *Известия* нарікали на спізнення виконання будівельних робіт на трьох українських ядерних електростанціях на чолі з Запорізькою, включно з Хмельницькою та Рівенською. Також повідомлялося про відставання в виконанні виробничих завдань на термоенергетичних станціях у Львівській, Вінницькій і Харківській областях, а гідроелектричні станції часом працювали лише на 60% своєї потужності. Газета вимагала суворішого заощадження електроенергії. До керівництв підприємств звернулися з проханням зменшити періоди вжитку електроенергії вечорами та під час вихідних днів для збереження запасів.⁹ 9 жовтня *Правда* повідомляла, що аварія та поломки на електростанціях грали свою роль в нестачі електроенергії. Вона стверджувала, що "сотні мільйонів кіловатт-годин електроенергії змарновано в першій половині 1986 р., і знову згадувала про затримки в будівництві ядерних електростанцій у Калініні, Рівному та Запоріжжі.

Наприкінці жовтня тижневик *Неделя* повідомив, що підприємства по всій країні скорочували свої робочі зміни. Належало відключити знаки оголошень і освітлювальні знаки на вулицях, як також і суворо обмежити домашній ужиток електроенергії. Було оголошено, що потенційна нестача електроенергії дорівнювала 6 млн кіловатт (6 тис. мегаватт).¹⁰ В жовтні приспішили ввести в дію установку на 300 мегаватт на Зуєвській термоенергетичній станції на Україні, яка повинна була забезпечити українську енергосистему 200 млн кіловатт-годин на кінець 1986 р.¹¹

Існували додаткові причини для виникнення дилеми. Низький рівень води в річках негативно впливав на випуск продукції гідроелектричних станцій, в той час як очищувальні роботи в Чорнобилі та зусилля повернути в українську енергосистему два чорнобильські

реактори на початку жовтня зробили потрібним перевести висококваліфікованих інженерів з інших ядерних підприємств у СРСР. Запоріжжя — це справжній центр української програми. Інженери звідти тепер наглядають над працею чи допомагають на підприємстві Пакс в Угорщині, Козлодуйській станції в Болгарії та ядерній та енергетично-опалювальній станції в Харкові. У висліді просто неможливо подумати, щоб вони не грали важливої ролі в Чорнобилі. Слідом за відвідинами 8 жовтня Калінінського ядерно-енергетичного підприємства¹² кандидат у члени Політбюра ЦК КПРС Владімір Долгіх, у супроводі групи, до якої входив секретар ЦК КП України, відповідальний за енергетичні питання, Борис Качура, відвідав 11-12 жовтня Запорізьку станцію.¹³ То не була перша висока партійна делегація, яка відвідала Запорізьку станцію. Секретар ЦК КП України Володимир Щербицький висловив свою стурбованість кількома справами під час своєї візити до неї в жовтні 1985 р. Але візита Долгіх виглядає навіть ще знаменнішою.

Поперше, Запорізька станція має репутацію зразкового підприємства. Її першу пару реакторів ввели в дію лише за 4 роки у висліді ударної праці на підприємстві в умовах, подібних до виробничих. У червні 1986 р. Качура наводив станцію як приклад, гідний наслідування для Рівенського та Хмельницького підприємств.¹⁴ У квітні 1986 р. публікація *Известия* помістила заяву, згідно з якою "ядерна енергія майже ніколи не знала темпів будівництва, яких досягли на Запорізькій атомно-енергетичній станції", де реактори встановлювали з річними інтервалами в часі.¹⁵

Подруге, вибір Долгіх виглядає майже зловісним. Влітку 1983 р. він очолював делегацію на завод, що виробляє реактори у Волго-донську в Ростовській області, де виникла невизначена криза, суть якої спочатку не змогли встановити. Згодом виявилось, що це гігантське підприємство почало завалюватися в свій власний резервуар. На підприємстві зробили велику чистку адміністративного апарату, що викликало також створення Державного комітету нагляду за безпечним виробництвом атомної енергії,¹⁶ голову якого, Євгена Кулова, звільнили від виконання своїх обов'язків після аварії в Чорнобилі. Тому присутність Долгіх — це можливо індикатор серйозності становища в Запоріжжі.

За повідомленнями радянських джерел, Долгіх ознайомився з працею діючих енергоблоків і тих, що будуються на ядерній станції. Розглянуто проблеми, пов'язані з безпекою (що можна також розуміти як надійність) реакторів, підвищення відповідальності персоналу обслуговування та виробничі умови. Долгіх також оглянув місто реакторів Енергодар, який є одночасно і житловим осередком робітників, і технічним центром.¹⁷

На ядерному підприємстві скликано збори, в яких брали участь керівники підприємства разом із представниками різних міністерств, заангажованих у будівництво третього енерговузла. Було зазначено, що Запорізька та деякі інші ядерні станції значно відставали від наміченого графіка. Проаналізовано специфічні питання в зв'язку з затримкою в Запоріжжі, особливу увагу присвячено "питанням, пов'язаним із підбором і навчанням кадрів для ядерної енергії". Після відвідин більше деталей виринуло в радянській пресі. Виявилось, що величезні проблеми, пов'язані з доставкою потрібного устаткування, затримували будівельні роботи і викликали вимушене нормування електроенергії в години пік. Кілька галузів промисловості очевидно розраховували на отримання електроенергії від третього реактора.

Звіт зазначив, що третій Запорізький енерговузол намічено ввести в енергосистему в грудні 1986 р. "Можна було б сказати, що все в порядку, — читаємо далі в звіті, — за винятком того, що пуск (третього реактора) повинен був статися в червні". Голова будівельного відділу Р. Хенока оголосив, однак: "Кажу широким функціонування виробничого енерговузла в червні було, на мою думку, нереалістичною метою". Тоді він натякнув на довгі затримки в підготовці документації та в постачанні устаткування для реакторної оболонки. Устаткування для контрольної панелі, яке треба було підготувати за 18 місяців перед початком будівельних робіт, було готове лише на кінець грудня 1985 р. (принаймні 6 місяців пізніше наміченого графіка). Ще серйознішим було те, що комп'юторне устаткування, яке постачало Міністерство приладів, як виявилось, мало в собі дефекти, і витрачено два місяці на усунення недосконалостей. За повідомленням, список проблем вмістився на 17 сторінках тексту, і з подібними труднощами, хоч і на меншу скалю, стикнувся, будуючи четвертий запорізький реактор.

Затримки в веденні нових потужностей у дію, ремонтні роботи на термоенергетичних станціях, затримані спочатку Чорнобильською катастрофою, і низький рівень води в річках, що сповільнює виробничий процес на гідроелектричних станціях, допомагають зрозуміти, чому нестача електрики, що розпочалася після закриття Чорнобилю, стала критичніша. Але чи вони дійсно поглиблюють кризову ситуацію? Чи вплив Чорнобильської катастрофи був драматичніший, ніж це спочатку передбачалося, а якщо так, яким чином?

Як виглядає, у відповідь можна сказати, що технічні поліпшення, зроблені на радянських реакторах РБМК у результаті Чорнобильської катастрофи, виводять їх із дії на довший період, ніж це передбачалося. Коротше кажучи, адміністрація мала певні труднощі, коли доводила їх до потрібного стандарту. Другим логічним припущенням було те, що справою першочергової ваги для влади

була Чорнобильська станція. Технічні поліпшення до реактора робили в першу чергу тут, ніж на інших ядерних підприємствах. Персонал перейшов спеціальний курс тренування під час літа: "В зв'язку з тим, що сталося, персонал станції мусів перейти спеціальний курс тренування". Таке пояснення дав директор Чорнобильської станції.¹⁸ У кінцевому результаті, в той час як інші радянські реактори РБМК залишилися поза національною енергосистемою восени 1986 р., Чорнобиль воскресили менше ніж за шість місяців після найгіршої ядерної катастрофи в світі.

Наприкінці вересня в своєму листі до газети *Социалистическая индустрия* один інженер поцікавився тим, як Чорнобильська аварія могла викликати помітну нестачу у виробництві електроенергії, яка трапилася від початку середини 1986 р. Керівника всесоюзної енергосистеми Є. Петраєва попросили відповісти на лист. Його відповідь показала, що технічні пристосування на реакторах РБМК значно пов'язані зі зменшенням подукції:

Згадаймо висновки урядової комісії про причини Чорнобильської аварії. На додачу до недбалости персоналу та порушень метод ужитку устаткування станції, помічено також конструктивні недоліки. Ці недосконалості також присутні на деяких інших атомно-енергетичних станціях, обладнаних подібним устаткуванням. У висліді цілу серію профілактичних ремонтних заходів ужито на кількох станціях. З цією метою усунуто з виробництва кілька енергетичних вузлів, і тепер ведеться праця для підвищення їхньої безпечности та надійности. Втрату цих потужностей, хоч і тимчасову, нелегко компенсувати.¹⁹

Операція очищення

Через проведення ремонтних заходів на реакторах РБМК та затримки в отриманні реакторів водяного тиску ВВЕР ядерний сектор радянської енергетичної програми серйозно постраждав. Однак, реакція влади була безкомпромісовою. Поперше, гігантське Чорнобильське підприємство треба було знову пустити в дію на початку жовтня, не дивлячися на величезні проблеми, пов'язані з цим. Подруге, треба було прискорити як внутрішню радянську ядерно-енергетичну програму, так і інтегроване розширення СМСА.

Перше з цих двох завдань виявилось головним. У червні радянські урядові чинники стверджували, що перші два реактори в Чорнобилі можна буде повернути до життя, як тільки скінчаться роботи, пов'язані зі знезаражуванням, а пошкоджений четвертий реактор буде вміщено в бетонну могилу.²⁰ Але на українському боці зони лише купку з числа більш ніж 60 евакуйованих сіл оголошено придатними для житла. Замість цього проведено велику будівель-

ну програму, в якій брало участь понад 50 тис. осіб, для будівництва трьохкімнатних будинків для евакуйованого населення. Одночасно спішно споруджувалося нове село для робітників ядерного підприємства на берегах Дніпра, приблизно 30 км від ядерного підприємства. Назване Зеленим Мисом, воно надає притулок радше змінним робітникам, ніж родинам. Ці робітники проводять 15 днів на станції, після чого відпочивають зі своїми родинами протягом 15 днів у Києві та Чернігові.²¹

На початку вересня *Правда* нарікала на повільну та незадовільну працю в Зеленому Мисі, де ентузіязмові робітників не відповідає якість праці.²² Найсуттєвішою була швидкість. За день після появи статті в *Правді* Качура відвідав нове місто. Після нього туди приїжджали Микола Рижков, голова Ради Міністрів СРСР, і шеф КГБ Віктор Чебриков. 29 серпня український партійний вождь Щербицький і голова Ради Міністрів України Ляшко приїхали до міста. Єдиним результатом всіх цих відвідин була догана робітникам за повільні темпи їхньої праці.²³ Але в кращому разі Зелений Мис буде короткотривалим феноменом. Уже існують плани побудувати сталіше місто під назвою Славутич у Чернігівській області. Головна дорога зі Славутича вестиме безпосередньо до Чернігівської станції.²⁴

Знезаражування — це довгий процес, який, мабуть, дорого обійдеться. Головне питання в рамках цієї статті полягає в тому, чи ввесь процес очищення не було проведено поспішно для того, щоб відновити виробничий процес на Чорнобильській станції якомога швидше. Існують поважні причини для такої заяви. Радіо *Москва* повідомляло в червні, що зі збільшенням потреби в енергії на Україні під час зимового періоду "знезаражування перших двох бльоків відбувається в підвищеному темпі", і підкреслило, що відновлення дії перших двох чорнобильських енергобльоків було справою першочергової ваги для персоналу станції.²⁵ Також, хоч найрізноманітніші міністерства та організації втягнуто в увесь процес, робітники, що займалися знезаражуванням — усуненням верхнього ґрунту, поливанням зі шланґа будинків, дерев і огорож — залишалися сталим контингентом. Не подано цифр про кількість тих, що брали участь у тому процесі, але чітко виглядає, що, крім українців і білорусів, військові резервісти з Балтицьких країн складали основну масу учасників.

Статті в балтицькій пресі за серпень показували, що естонці, принаймні, мусіли працювати повних 6 місяців у 30-кілометровій зоні, не зважаючи на те, що їх призывали на 30-денний період.²⁶

Спочатку здавалося, що 30 днів були обов'язковим періодом, нормою, особливо поблизу пошкодженого реактора, але невдовзі цей період преса характеризувала як "короткий". Українська преса

чітко повідомила в жовтні, що деякі робітники перебували в небезпечній зоні з самого початку. Більше того, роботі заважала з самого початку нестача захисного одягу. В кінці жовтня члени місцевого профспілкового комітету на очищувальному майданчику нарікали, що їм бракувало фондів для такого одягу, і, на додачу, повідомлялося про те, що робітники терпіли від кількох інших малоповажних і серйозних незручностей: був брак житла, і багато жило в шатрах, літніх таборах чи човнах на річці Прип'ять; найближчі місця, де можна було прийняти душ, знаходилися на відстані двохгодинного переходу пішки від місця праці; понад 1,000 медичних спеціалістів залишило зону, а небагатьом, що залишилися, бракувало устаткування.²⁸

Не зважаючи на жакливі умови праці, не дивлячися на попередні ствердження протилежного, вжито заходів для пуску в дію першого Чорнобильського реактора перед завершенням праці на саркофазі чи знезаражування зони. 29 вересня перший реактор, розташований приблизно на відстані 400 метрів від захороненого четвертого енерговузла, знову пущено в дію "на мінімальному рівні контролю". На 1 жовтня цей реактор, згідно з одним повідомленням, почав виробляти електроенергію і його знову долучили до енергосистеми.²⁸ 4 жовтня *Советская Россия* повідомила, що саркофаг "фактично готовий". Лише 12 жовтня радянська газета інформувала таки, що очищення радіоактивного забруднення завершено навколо четвертого реактора. Те саме джерело також повідомило, що саркофаг був "на своїй кінцевій стадії".²⁹ Тому все, що можна було сказати з певністю, це те, що знезаражування 30-кілометрової зони триває — наприклад, за пляном естонці були повинні залишити зону 6 листопада — і що саркофаг ще не закінчено.

Ядерно-енергетична програма

Радіо Москва зробило два відкриття 1 жовтня. Поперше, воно оголосило, що другий чорнобильський реактор повернеться в дію "протягом 10-15 днів". Подруге, вого заявив, що четвертий реактор, який є частиною комплексу, що вибухнув і загорівся, ввійде знову в дію "в другій чверті 1987 р". Кількома днями пізніше новий директор Чорнобильської станції Ерік Поздишев загально намітив пляни на майбутнє:

Отже, майбутнє цілком ясне. Після вузла ч. 1 ми скінчимо підготову до пуску вузла ч. 2 — країна потребує електрики. Наступного року ми візьмемося за вузол ч. 3. А пізніше надійде черга до чч. 5 і 6, чіс будівництво перервала аварія... Як зазначено в ухвалах Політбюра ЦК КПРС, головною причиною того, що сталося, було погане керівництво та брак дисципліни. І

саме в цій ділянці ми повинні підвищити наші зусилля, щоб запобігти аваріям... Безкорисно пробувати перекласти вину на устаткування, ми мусимо уважніше придивитися до нас самих.³⁰

Тому остаточна втрата ядерної потужності на Чорнобильській станції та в українській ядерній програмі повинна була становити лише 1,000 мегаватт.

Існують ознаки того, що довгострокове значення Чорнобильської станції полягало в тому, щоб ще раз підтвердити віру радянського керівництва в ядерну енергію. Фактично, не дивлячися на кілька незначних поступок МКАЕ в наслідок аварії, існує мало доказів на те, що провідники колинебудь втратили своє довір'я до промисловості. Навіть на початку червня Легасов, заступник директора Інституту атомної енергії імені академіка І. Курчатова Академії Наук СРСР, член Президії Академії та провідний член радянської делегації до Відня, оголосив, що:

Я глибоко переконаний, що атомно-енергетичні станції — це кульмінація досягнень у виробництві енергії... Джерела ядерної енергії — це початок нової стадії в розвитку цивілізації. Вони — не лише мають економічні переваги в порівнянні до термоядерних станцій в нормальному вжитку, не лише чистіші екологічно, але є підготовчою базою для наступного технічного стрибка. Майбутнє цивілізації неможливе без мирного використання ядерної енергії... Людей було вбито, але я переконаний, що ядерна енергія виїде з цього випробування ще надійнішою.³¹

В листопаді 1986 р. на 44 сесії Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) в Букарешті Рижков заявив: "Чорнобильська трагедія не лише не перекреслила перспективи для ядерно-енергетичної техніки як частина нашого співробітництва; навпаки, сконцентрувавши увагу на способах досягнення більшої безпеки, вона підвищала її значення як єдиного джерела, яке може гарантувати надійні постачання в майбутньому."³²

На 2000 рік, поінформував Рижков, всю ядерну потужність у країнах-членах РЕВ поза межами СРСР (включно з Монголією, В'єтнамом і Кубою) буде підвищено від 8 до 50 млн квт. Так само потужність у самому СРСР буде збільшено "в 5-6 разів". Це було очевидно на додачу до будівництва "атомних теплових станцій", що заощадило б "цінне та дефіцитне органічне паливо — газ та нафту". Передбачуване збільшення потужності відповідає плянам, накресленим на 27 з'їзді КПРС в березні 1986 р. Іншими словами, Чорнобиль не дуже змінив мету енергетичної програми.

Під кінець 1986 р., як відгомін на коментарі Рижкова, введено в дію два реактори, з пуском яких раніше були затримки, тобто

третій вузол на Запорізькій станції та перший вузол на Калінінській. На додачу, було повідомлення, що третій вузол на Рівенській станції, реактор водяного тиску потужністю в 1,000 мегаватт, повністю готовий до негайної роботи.³³ Отже, з тих реакторів, що їх заплановано пустити в дію в 1986 р., лише Хмельницька станція, яка, за повідомленнями, роками пасе задніх, не змогла забезпечити їхній пуск. Таким чином, велике зусилля дотримуватися виробничих графіків, було частково успішним на кінець року.

Одначе, певні значні поправки внесено до ядерно-енергетичної програми. Поперше, не в усіх радянських республіках поділяють віру московських провідників у майбутнє промисловости. Через опір ядерній енергії в Вірменії, наприклад, де на Вірменській ядерній станції діють два реактори ВВФР потужністю в 440 мегаватт, будівельні роботи повністю припинено, і очевидно, що наявні реактори треба буде розібрати.³⁴ Згаданий раніше Легасов пробував відповісти на коментарі на цю тему в пресі в січні 1987 р.:

Кореспондент: Я чув, що у висліді проблем роботу на реакторах на деяких атомно-енергетичних станціях припинено, зокрема в Вірменії. Чи це правда?

Легасов: Були дійсно зупинки, але не було нічого непередбаченого. Ці АЕС (атомно-енергетичні станції), включно з вірменською, створено давно, і не лише техніка пішла вперед, але також питання безпеки, правильна експлуатація відрізняється від уживаної 25-30 років тому, на зорі атомної енергії. Ще 1982 р., читаючи повідомлення в пресі про аварію на "Трьохмильному острові", ми розробили суворіші правила експлуатації. Переглянуто пляни будівництва нових АЕС і поступово внесено зміни в пляни, розроблені раніше.³⁵

Отже, Легасов подав думку, що зупинка в Вірменії була рутинною справою. Але подія має незвичайне значення, бо вона наводить на думку, що вірмени нещасливі від розвитку ядерної енергії як такої, радше ніж від використання реакторів, які уживають графіт для сповільнення реакції.

В січні 1987 р. голова МКАЕ Ілянс Блікс, у супроводі заступника голови Л. В. Константинова та керівника управління в справах безпеки М. Розена відвідав СРСР. Делегація приїхала з візитом на Чорнобильську станцію та оглянула роботу на першому енерговузлі. Згідно з радянськими повідомленнями, Блікс був задоволений успішним "усуненням наслідків аварії на місці та надійною роботою першого та другого енерговузлів станції".³⁶ За три тижні після цієї візити через МКАЕ, хоч також очевидно передавши це англійському міністрові енергетики Пітерові Вокерові, який також відвідав підприємство в січні, радянські урядові чинники оголосили, що вони

вирішили відмовитися від плянів продовжувати розробку реакторів, що вживають графіт для сповільнення реакції.³⁷

За даними МКАЕ, наведеними Константиновим, СРСР завершить будову ще 8 реакторів РБМК, що доведе загальну кількість реакторів цієї конструкції до 21, в порівнянні до 14, що, згідно з повідомленнями, працюють тепер. Треба нагадати, що 13 розташовані: в Чорнобилі — 4, в Ленінграді — 4, в Курську — 4, в Ігналінську — 1, в Смоленську — 1.

Згідно з повідомленнями, серед 8 вузлів, які заплановано скінчити, 2 знаходяться в Костромі в Центральній Росії, 2 — в Смоленську і 2 — в Ігналінську. В Чорнобилі, де лише 2 реактори повернуто до дії від листопада 1986 р., третій заплановано повернути до дії в 1987 р., а будівництво п'ятого та шостого буде скінчене на 1990 р. Як тільки цю програму буде скінчено, майбутні реактори будуть виключно водяного тиску типу ВВЕР.

Якщо цю політику буде практично підтверджено з радянського боку, вона буде означати значні зміни, які сталися в результаті ядерної аварії, і, більше того, буде суперечити різним радянським заявам про основну безпечність конструкції РБМК. Але це також порушує питання, в міру того, як ми наближаємося до першої річниці Чорнобильської катастрофи, чому повернуто до дії саме це підприємство і чи ця зона безпечна, або чи вона становить небезпеку для здоров'я робітників, що працюють там.

Реконструкція

На весну 1987 р. лише купка евакуйованих повернулася до своїх рідних сіл. На додачу до повернення населення двох українських сіл на кордоні 18-мильної зони в червні 1986 р. — Нівецьке та Черемошна — і семи сіл на білоруській стороні на 9 червня,³⁸ мешканців 12 сіл Брагінського р-ну Гомельської обл. у кількості 1,500 осіб, повернуто до своїх домівок в січні 1987 р.³⁹ Київське радіо також повідомило на початку лютого, що "повернуто до місць свого проживання населення ще 12 сіл", але оскільки місце, де знаходилися ці села, не згадано, вірогідно, що воно мало на думці попередньо згадані.⁴⁰ Оскільки сам Чорнобильський р-он має приблизно 69 сіл, очевидно, що переважна більшість сіл залишається покинутою.

Однак, простір навколо ядерного підприємства пережив повернення до життя. Згідно з повідомленнями, населення Зеленого Мису — міста, побудованого літом 1986 р. для змінних робітників на станції, — складало на середину грудня понад 3,500 чоловік. В м. Чорнобилі в цей час знаходилося коло 3,000 будівельних робітників, що також працювали змінами (відокремлено від

своїх родин, у той час як повернення змінних робітників до Прип'яті, також за повідомленнями, було негайною справою.)⁴¹ Ще в листопаді радянська газета чітко повідомила, що підготовка до повернення до життя колишнього міста реакторів Прип'ять вже в розпалі.⁴²

Майбутнє для робітників Чорнобильської станції буде пов'язане з містом Славутичем, коло села Неданчичи, в Чернігівській обл., приблизно 28 миль на північний схід від станції. Будівельні робітники з України, РРФСР, Грузії, Вірменії, Латвії, Литви та Естонії працюють над цим проєктом, досягнення першої стадії якого, як передбачається, потребуватиме два роки, коли Славутич матиме населення в 20 тис. мешканців. Остаточо його буде розширено до приблизно 30 тис. жителів. Самих дві тис. "змінних" робітників розміщено в тимчасовій ділянці, побудованій для цієї мети, "Якір". Після закінчення робіт робітники ядерно-енергетичної станції (місто не забезпечуватиме житлом будівельних робітників) будуть їздити поїздом до Чорнобильської станції.⁴⁴

Для більшості евакуйованих, які працюють у сільському господарстві, радше ніж на ядерному підприємстві або на будівництві, майбутнє пов'язане з новими селами, спорудженими в південній частині Київської обл. на Україні та в північній частині Гомельської обл. в Білорусі. Біля 7,250 домів побудовано на українській стороні та 4 тис. на білоруській стороні кордону. Однак на початку 1987 р. з числа новозбудованих на білоруській стороні лише 102 було фактично зайнято.⁴⁴

Наслідки для здоров'я

Західні вчені по-різному оцінювали можливості ракових захворювань із смертельним кінцем у висліді Чорнобильської ядерної катастрофи. Підставою для їхніх оцінок є радянський звіт, поданий МКАЕ в Відні в серпні 1986 р., який показав, що на перших трьох будівельних ділянках (не коло реакторів) знаходилося приблизно 444 працівника персоналу обслуговування, будівельних робітників і монтажників у час, коли сталася аварія. В квітні 1986 р. було оголошено, що кількість населення Прип'яті дорівнює 49 тис. і ще 12,500 мешканців проживало в Чорнобилі. Радіоактивна хмара досягла висоти 1,200 м на 27 квітня й уразила райони північного заходу, півночі та, меншою мірою, півдня. Прохолоджувальний ставок станції, який використовували для розведення риби, зазнав "значної" радіаційної дії, згідно з радянським повідомленням.⁴⁵

Простір у радіусі коло 6 миль зазнав радіаційних рівнів кількістю приблизно 1,000 мілірем на годину в перші два дні після аварії в порівнянні до "нормального" рівня в 0,0025 мілірем

на годину. Випадіння ізотопу йоду-130 було короткотривалим, хоч значним, але випадіння стронція-90 та цезія-137, серед інших факторів, матиме значні наслідки для сільського господарства в терені в наступні три десятиліття. Хоч центральні органи радянської преси менше подавали оцінку їхніх нинішніх впливів, ніж інших аспектів ядерної катастрофи, про ознаки тривалости їхнього впливу можна було судити на базі ситуації, яка склалася на Британських островах, у Норвегії та в Ляпльандії.

Через сильні грози в перші дні після аварії в гірських теренах Англії зареєстровано високий рівень радіоактивних опадів, які заразили багато тисяч овець. Найбільш уражено було Західню Шотляндію, Північний Велз і район Англійського Озера. В червні 1986 р. англійський уряд обмежив забій майже двох млн овець, і в лютому 1987 р. яких 300 тис. залишилося на карантинному списку, бо вони мали несприйнятливий вміст цезія-134 і цезія-137.⁴⁶ У звіті з Норвегії зазначено, що ця країна дістала коло 6% усього витікання радіоактивного цезія з четвертого Чорнобильського реактора і що виникла проблемна ситуація, в якій олені годуються лишайником, який показує дуже високий рівень збереження радіоактивних елементів. Ця ситуація очевидно зберігатиметься протягом десятиріччя.⁴⁷

В Чорнобильському р-ні катастрофа серйозно відіб'ється на врожаї картоплі, який складав коло 10% картоплі, вирощуваної на всій території СРСР. Більше того, урядовці відомства охорони здоров'я низького рівня наполягали якийсь час після аварії, що врожай 1986 р. можна збирати без будь-якого ризику,⁴⁸ що значить, що якась частина продукції, мабуть, знайшла таки собі шлях на ринки. І дійсно, головною проблемою в оцінці впливу на здоров'я населення є запевнення того, яких заходів ужито на місцевому рівні безпосередньо після вибуху. Немає сумніву, що широкопоширеним було незнання природи аварії та впливу радіоактивних опадів. Це особливо виявилось в повідомленнях білоруського пресового органу *Сельская газета*, поданих влітку 1986 р., які наводили думку одного урядовця, що вважав, що заражене молоко можна залишити на зберігання з тим, що кінець-кінцем з нього вийде чудовий сир!

Оцінки майбутніх жертв коливалися в світовому масштабі від 2,500 до 500 тис. Звіт американської спеціальної урядової комісії, який наводила західня преса на початку лютого, передбачав 10,320 випадків із смертельним кінцем від рака в СРСР і 4,000 у Європі протягом семи наступних десятиріч. Також за попередніми підрахунками оцінювали, що аварія могла викликати хворобу розумової відсталости новонароджених дітей у СРСР числом "до 300".⁴⁹ Однак, знову ці підрахунки залишаються припущеннями.

Багато з нашого майбутнього знання про вплив аварії на здоров'я залежатиме від радянської інформації про поступування приблизно 150 тис. осіб, що зазнали високих рівнів радіації і що тепер перебувають під контролем. Деяких із них очевидно будуть регулярно оглядати в новому Радіологічному центрі Академії Наук УРСР, що відкрився в Києві в жовтні 1986 р.

Однаке, знак питання стоїть над тисячами людей, розсіяних вздовж СРСР під час евакуації й покищо приречених залишатися на своїх нових місцях перебування. Чи можливий єдиний централізований процес контролю, коли контрольовані так широко розкидані? Чи зможе Чорнобиль стати наукою на майбутнє без міжнародної медичної комісії, яка б повідомляла про результати, саме так, як МКАЕ дозволялося повідомляти про технічні справи та питання безпеки?

Висновки

Преса повідомляє, що українці відчувають себе глибоко скривдженими, відчувають страх не тільки з приводу повернення до життя Чорнобильської станції, але й у висліді рішення побудувати п'ятий і шостий реактори там.⁵⁰ Таким чином, виходить, що конструкція найбільшої станції на Україні має ганебне тавро — РБМК — яка все ще розширюється, в той час як у інших місцях СРСР відмовилися від плянів використовувати нові РБМК. Більше того, ядерну енергію на Україні розбудовують на значно вишому рівні, ніж будь-де інде в СРСР. На 2000 рік 60% виробництва електроенергії на Україні матимуть своїм джерелом енергію в порівнянні до 30% в усьому СРСР. В той час як поляки неодноразово зволікали з будівництвом своєї першої ядерної станції в Зарновці, яке буде скінчене лише після 1991 р., Україна компенсуватиме нестачу після закінчення будівництва Хмельницької станції. Тому багато в чому Чорнобиль був і залишається українською справою, вплив якої відчувається далі.

1. *Энергетика СССР в 1981-1985 годах* (Москва, 1971), стор. 135-147. Обговорення цього питання див.: David R. Marples, *Chornobyl and Nuclear Power in the USSR* (Нью-Йорк: St. Martin's Press; Едмонтон: Канадський інститут українських студій 1986; Лондон: The MacMillan Press, 1987), стор. 71-72.

2. *Энергетика СССР*, стор. 144.

3. *Известия*, 23 серпня 1986 р.

4. *Літературна Україна*, 14 червня 1974 р.

5. Там таки.

6. Там таки, 23 липня 1976 р.
7. Там таки, 29 жовтня 1977 р.
8. На жовтень 1986 р. стало очевидно, що цю нестачу неможливо буде компенсувати під кінець року, і процентний дефіцит фактично підвищився. Так, наприклад, Угорське телеграфне агенство МТК повідомило 31 жовтня 1986 р., що доставка електроенергії Радянським Союзом Угорщині зменшилася від домовленої кількості в 10,500 млн квт/годин до 10,000, тобто на 4,8%.
9. *Известия*, 3 жовтня 1986 р. Подібна стаття з'явилася там таки 15 жовтня 1986 р.
10. *Неделя*, 18 жовтня 1986 р.
11. Повідомлення ТАРС, 11 жовтня 1986 р.
12. Радіо "Москва", 8 жовтня 1986 р.
13. Там таки, 11 жовтня 1986 р.
14. *Радянська Україна*, 30 липня 1985 р.
15. *Известия*, 5 квітня 1986 р.
16. *Правда* від 20 липня 1986 р. обговорювала аварію. Одна з причин, чому Совети тривалий час опиралися на РБМК, можливо полягала в тому, що завод "Атоммаш" не зміг підвищити виробництво ВВЕР-1,000 до потрібної кількості 8,000 на рік. Заснування нового Комітету з питань безпеки описують *Известия* від 2 серпня 1983 р.
17. *Известия*, 12 жовтня 1986 р.
18. *Правда*, 10 жовтня 1986 р.
19. *Социалистическая индустрия*, 30 вересня 1986 р.
20. Радіо "Москва", 20 липня 1986 р.
21. *Правда*, 23 липня 1986 р.
22. Там таки, 6 серпня 1986 р.
23. *Известия*, 10 серпня 1986 р.; Радіо "Москва", 29 серпня 1986 р.
24. *Робітничая газета*, 26 жовтня 1986 р.
25. Радіо "Москва", 20 липня 1986 р.
26. Тоомас Ілвес, "Естонці допомагають у Чорнобилі", Radio Free Europe (RAD Background Report) 122, 10 вересня 1986 р.
27. *Робітничая газета*, 24 жовтня 1986 р.
28. Радіо "Москва", 1 жовтня 1986 р.
29. *Красная звезда*, 12 жовтня 1986 р.
30. *Правда*, 10 жовтня 1986 р.
31. Там таки, 2 червня 1986 р.
32. Повідомлення ТАРС, 3 листопада 1986 р.
33. *Робітничая газета*, 12 грудня 1986 р.; *Известия*, 21 грудня 1986 р.
34. Інформація Пола Гобла, Держдепартамент США.
35. *Робітничая газета*, 14 січня 1987 р.
36. Там таки, 16 січня 1987 р.; *Известия*, 18 січня 1987 р.
37. Спеціальне повідомлення Радіо "Вільна Європа", Р. "Свобода", 9 лютого 1987 р.

38. Д. Марплз, стор. 173.
39. *Известия*, 17 січня 1987 р.
40. Радіо "Київ", 4 лютого 1987 р.
41. *Известия*, 16 грудня 1986 р.
42. *Социалистическая индустрия*, 6 листопада 1986 р.
43. *Робітничая газета*, 10 січня 1987 р.
44. *Известия*, 7 листопада 1987 р.
45. Державний комітет СРСР в справах використання атомної енергії, *Аварія на Чорнобильській атомно-енергетичній станції та її наслідки*. Інформація, підготована для Конференції експертів МКАЕ, 25-29 серпня 1986 р., Відень, ч. 1: Загальний матеріал (серпень 1986), стор. 36-38.
46. Спеціальне повідомлення Радіо "Вільна Європа", Р. "Свобода", 4 лютого 1987 р.
47. *Philadelphia Inquirer*, 31 січня 1987 р.
48. Див., наприклад, Д. Марплз, стор. 162.
49. *Washington Post*, 6 лютого 1987 р.
50. Див., наприклад, інтерв'ю з новим директором Чорнобильської станції Еріком Поздишевим у *Правді*, 10 жовтня 1986 р.

ПОСМІШКА

КИЇВСЬКІ ГУМОРЕСКИ

Генріх Шахнович

ИТИ...

В нас нема "изму", є лише окремі "ити".

Пояснюю: нема бандитизму, є лише окремі бандити...

У київському державному (бож інших нема!) видавництві вийшла мініатюрна, розміром із коробочку сірників, пам'ятна книжечка. Геніяльний "Заповіт" Т. Г. Шевченка в перекладі багатьма мовами. Включно з єврейською. Не ївритом, звичайно. Ця мова — реакційна, церковна. Адже не випадково цією мовою написано Біблію. І мова — поза законом. Як і сама Біблія.

Робом політичного відступу варто зазначити: у Москві видали Коран — нафта не смердить.

Отже, "Заповіт" вийшов у перекладі мовою їдиш — знайшовся догідливий перекладач. З гарантією. Послужливого персоналу в нас з надлишком. Чого соромитися?

Коротше кажучи, переклали.

Отже, задоволені?

Завжди незадоволені.

Така вже нація...

Переклад опублікували латинкою.*

Один столичний літератор щиро дивувався:

— А хіба євреї мають власну письменність?

Вища радянська освіта зобов'язує.

В нас нема антисеміт - изму.

Трапляються окремі антисем - іти.

Алеж на найвищому рівні.

СКЛЯНОЧКИ ГРАНЧАСТІ

Випити, між іншим, це також проблема. Головне — де? Єдине місце, де офіційно дозволено — ресторан. Алеж — невідгідно. Й без

* У виданні "Заповіт" мовами народів світу (Київ, 1964) переклад Давида Гофштейна мовою їдиш друкований єврейськими літерами. — Ред.

того горілка кишеню кусає, а там ще й націнка в 40 відсотків. Щоправда, минуло хрущовське лихоліття, коли горілки видавали лише сто грамів, зате коньяку — скільки бажаєш.

Недарма, либонь, Анастас Іванович Мікоян у кухарській книзі "Про смачну й корисну їжу" виховував у населення добрий смак. Він суворо картав брутальну горілку і надхненно оспівував шляхетний коньяк. Фірмовий. Особливо "Єрван". Чудовий коньяк, нема де правди діти. За пляшку тиждень гарататимеш. А тут ще й 40 відсотків зуби на твою кишеню виширили...

Був час, коли плідно функціонували "бутербродні". Чарку (50 грамів) випивали виключно в супроводі бутерброду. Бутерброд — це скибка хліба з присохлою до нього кількою. Або з "ветчинно-рубленою" (сокирою) ковбасою. Але незабаром цю гарну ініціативу пришилили... Повідомляю до відома: "Розпиття в місцях громадського користування спиртних напоїв карається..." (з постанови міськради).

Залишається: влітку — парк. А їх, хвалити Бога, в Києві безліч. Зелене місто. Певна річ, по слідах тигрів сновігають шакали. Зветься — праця на підхопі. Збирання в траві склотари. 12 копійок пляшка. (Нині вже 20, але й горілка подорожчала!) Задля законного похмілля. І лунає серед зелених насаджень Києва не солов'їне тьохкання, а міліційний свищик, що зганяє пияків з їхнього останнього сховища.

Ну, а взимку, природно, залишаються в запасі теплі "парадні".

І тут таки на весь свій величезний зріст встає загадка: з чого пити?

Безперечно, можна просто з горлянки. Сам не раз пробував. Алеж якось це незручно. Не естетично якось... Бажано мати скляночку. Одну на всіх. І всі на одну.

Помилково вважають, нібито техніка на Заході випередила радянську.

Не вірте.

В СРСР є автомати газованої води, а на Заході — нема. А в автоматах — гранчасті скляночки. Позичиш гранчасту — і людина забезпечена.

Колись у тайзі в хижках залишали сіль та сірники.

Склянка — річ найпершої потреби.

Лишень не забудьте повернути на місце.

Для вдячних нащадків.

До праці, товариші!

Переклад з російської.

Далі буде

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Marples, David R. CHORNOBYL AND NUCLEAR POWER IN THE USSR. New York: St. Martin's Press, 1986, 228 pp.

Марплз, Дейвід Р. ЧОРНОБИЛЬ І ЯДЕРНА ЕНЕРГІЯ В СРСР. Нью-Йорк, 1986, 228 стор.

Ця книжка є унікальним досягненням, бо немає, мабуть, багато знавців, які так вміло дослідили цю трагічну ядерну катастрофу, як це зробив Дейвід Марплз. Він розглянув її в аспектах техніки, економіки, політики і людини, тому вона в однаковій мірі зацікавить і звичайного читача і фахівця.

Ще заки в серпні 1986 р. Радянська урядова комісія склала звіт у Відні перед Міжнародною комісією атомової енергії про причини катастрофи, були здогади, що випадок трапився не тільки в наслідок типової радянської безгосподарності і недостатніх охоронних засобів. А в звіті було сказано, що катастрофу спричинили "непередбачений збіг обставин і звичайне велике недбальство керівників станції". Деякі експерименти, які там випробували, небезпечні навіть при найкращих обставинах, спричинилися до захитання механізмів безпеки, що в свою чергу викликало вибух. "Помилка людини" — каже радянський звіт — спричинила катастрофу.

Дейвід Марплз доводить у своїй книжці, що причин було багато більше. Він описує за яких обставин дійшло в СРСР до кризи енергії в 1980 р., що в свою чергу примусило до спішної розбудови ядерної енергії. А з уважного дослідження плану розбудови атомової енергії в Україні ясно видно політичні аспекти і недоліки центрального планування. На прикладах різних атомних станцій в Україні, автор доводить, що проблеми і дефекти на Чорнобильській станції були по суті притаманні для усієї ядерної індустрії в СРСР.

Читаючи в розділі "Безпека ядерної індустрії в СРСР" несерйозні радянські заяви і порівнюючи їх з фактичною ситуацією, читача огортає жах.

На завершення своєї праці, Марплз подає т. зв. "Чорнобильський щоденник", вписуючи події так, як їх офіційно подавала радянська преса, що коливалися між звичайними запереченнями і свідомістю, що катастрофи таких розмірів не можна приховати. А найбільша іронія лежить у тому, що блискучість своєї праці автор завдячує радянським джерелам, бо з них здебільшого він цитує.

Цю книжку повинен прочитати кожний, хто цікавиться питанням ядерної енергії в Радянському Союзі, чи Союзом взагалі, а також долею людей, які потерпіли від цієї страшної катастрофи.

Н. Д.

JACQUES HNZDOVSKY: Collection of Bookplates, Created by the Artist. Printed letterpress at A. Colish, Inc., Mount Vernon, NY. Designed by Jerry Kelly. Size: 12.5 x 17.7 cm. 500 copies, of which 50 copies specially bound, signed and numbered by the designer, containing an original print pulled by the artist before his death. 1986, 68 pp.

ЯКІВ ГНІЗДОВСЬКИЙ: ЕКСЛІБРИСИ. Збірка книжкових знаків, створених мистцем. Мистецьке оформлення: Джеррі Келлі. Формат: 12,5 x 17,7 см. 500 примірників, з чого 50 у спеціальній оправі нумеровані й підписані малярем-оформлювачем, включаючи екслібрис, відбитий мистцем перед смертю. 1986, 68 стор.

Є логічна обґрунтованість у тому, що лише за півроку після раптової смерті видатного українського образотворчого мистця та графіка Якова Гніздовського першою з'явилася друком саме ця збірка створених ним книжкових знаків. Хто останніми роками спілкувався з ним ближче, хто стежив за його публічними виступами та статтями в пресі, знає, що Гніздовський майже при кожній нагоді зводив розмову на тему книжкового знаку взагалі, а українського зокрема.

Вперше з цим видом графіки Гніздовський зустрівся в 1934 р., коли йому в руки потрапила невелика збірка екслібрисів, видана того ж року у Львові. Можна припускати, що це була збірка книжкових знаків Олени Сахновської, яку підготував до друку Сергій Сильванський, а відредагував Павло Ковжун, що також написав вступну замітку до неї. Як згадував Гніздовський, зустріч з цією збіркою спонукала його спробувати й свої сили в цій графічній ділянці, але виконані ним тоді проєкти та шкци екслібрисів не збереглися.

Першою завершеною працею Гніздовського в царині книжкового знаку є екслібрис, що його створив він у 1942 р. на замовлення подружжя Антона та Надії Івахнюків у Загребі, де Гніздовський був ще студентом місцевої Мистецької академії.

Після закінчення Другої світової війни у 1945 р. Гніздовський опинився в Баварії, де до свого виїзду до Сполучених Штатів у 1949 р. він брав якнайактивнішу участь в організованому мистецькому житті багатотисячної громади українських утікачів, що жили в окупованих західними альянтами зонах Німеччини. Одним із аспектів цієї діяльності була участь Гніздовського в

ініціативній групі, яка поставила собі за мету створити товариство любителів і збирачів книжкового знаку.

В опублікованій з цього приводу *Оповідці в справі українського книжкового знаку, званого ex libris* (за підписами Миколи Марковського, Богдана Кравцева і Якова Гніздовського) говориться, що: "наприкінці 1948 року заплановано в Регенсбургу оснувати Осередок любителів і збирачів екслібрису. Мета Осередка: плекання українського книжкового знаку і продовження в нас вже багаті традиції цього тонкого й інтимного роду графічного мистецтва" (з фотокопії *Оповідки* в архіві автора рецензії).

Завдяки заходам ініціативної групи було створено "Товариство українського книжкового знаку", з відповідним статутом, що його опрацював Марковський, який також став секретарем товариства. Новостворене товариство, що первісно включало приблизно 50 членів чи прихильників, розгорнуло діяльність головно в обміні екслібрисами.

З переїздом за океан кожний з трьох співзасновників товариства опинився в іншому місті Америки. Не зважаючи на початково дуже важкі життєві обставини, пов'язані зокрема з рішенням присвятитися повністю професійній мистецькій праці, Гніздовський знаходить час для широкого листування в справі розгорнення діяльності Товариства українського книжкового знаку в Сполучених Штатах. Остаточоно, як писав він у статті "Про екслібрис" (*Сучасність*, 1983, 7-8): "... Після обміну думок усі три члени-засновники вирішили передати справу осередку молодому, сьогодні вже покійному лікареві, що цікавився цією ділянкою, — Миколі Кузьмовичу. Основна збірка осередку, упорядкована й значно побільшена особистими заходами Кузьмовича, була виставлена кілька років тому у Літературно-мистецькому клубі в Нью-Йорку, а тепер зберігається у його родині".

Крім своїх наполегливих зусиль розбудити зацікавленість книжковим знаком ширших кіл української інтелігенції, Гніздовський послідовно нав'язував особисті контакти з відомими чужоземними мистцями екслібрису і товариствами книжкового знаку. Саме завдяки його зв'язкам автори єдиної досі того роду публікації "Європейський екслібрис 1950-70" (Mark Severin and Anthony Reid: "Engraved Bookplate. European Ex Libris 1950-70". Published by the Private Libraries Association, Pinner, England, 1972. Quarto. 176 pp.) включили також зразки книжкових знаків українських мистців (Я. Гніздовського, Л. Гуцалюка, Т. Венгриновича) та дані про С. Гординського і М. Левицького. Аж ніяк не є виною Гніздовського, що погано обізнані з історією, географією і політичною дійсністю Східної Європи автори книги вирішили вмістити ці екслібриси на сторінках підрозділу "Russia", адже Гніздовський не бачив макета

книжки перед її друком і не міг звернути уваги упорядникам на ту нісенітницю.

Гніздовський також нав'язав особисті контакти з колами американських мистців і любителів екслібрису, зокрема з Американським товариством збирачів і творців книжкового знаку (American Society of Bookplate Collectors and Designers, засноване 1922 р.) та редакторкою видань цього товариства від 1970 р. Одрі Спенсер Арельянес (Audrey Spenser Arellands). Товариство видає бюлетень-квартальник «Bookplates in the News» (найновіші книжкові знаки), та щорічний збірник «Bookplates» (книжкові знаки). На сторінках бюлетеню *Найновіші книжкові знаки* (чч.: 29, 36, 40, 51, 57, 63) з'явилися репродукції, а то й вклейки оригінальних екслібрисів Гніздовського з відповідними, часом дуже дотепними поясненнями мистця про сюжети окремих екслібрисів та дані про їхніх замовників.

У 1982 р. в Оксфорді, осідку найстарішого університету Великобританії, від 18-го до 20-го серпня відбувся дев'ятнадцятий Міжнародний з'їзд екслібрису. Влаштована з цього приводу виставка включала чотири екслібриси Гніздовського. Гніздовський брав особисту участь у з'їзді, що дало йому можливість познайомитися з мистцями книжкового знаку з багатьох країн. Глибоко вражений особистістю мистця, своєрідною тонкістю та чарами його екслібрисів, секретар Британського товариства книжкових знаків (The Bookplate Society) і редактор видань товариства професор Вільям Балтер (William Elliot Butler) запросив його стати членом Дорадчої редакційної ради органу товариства «The Bookplate Journal» (журнал книжкового знаку), який виходить двічі на рік. Не зважаючи на те, що така дорадча функція вимагала часу для постійного листування, Гніздовський виконував її послідовно до смерті. Вшановуючи цей його внесок, редактор журналу Батлер включив прізвище Гніздовського у склад редакційної колегії ще й у найновішому числі журналу за вересень 1986 р. В цьому числі є також стаття Батлера «Спадщина Гніздовського в царині книжкового знаку». (The Bookplate Legacy of J. Hnizdovsky). Треба ствердити, що досі це єдине ґрунтовніше дослідження творчості Гніздовського як чільного мистця екслібрису. Парадоксально, що її автор — чужинець...

Якщо згадати ще про статті Гніздовського в українських публікаціях і про його публічні доповіді на тему книжкового знаку, здається, все це достатнє для підтвердження запропонованої на початку цієї рецензії тези про те, чому першою по смерті Гніздовського публікацією є саме збірка створених ним екслібрисів.

Отож, конкретно, про це видання. Збірка включає 54 книжкові знаки. Немає в ній кільканадцятьох запроєктованих Гніздовським екслібрисів, які з тих чи інших причин не були реалізовані, але які

зберігаються в його архіві. Про них говоритимуть майбутні дослідники.

Створені Гніздовським книжкові знаки віддзеркалюють в мініятурі такі відомі риси всієї графічної творчості мистця як клясичну простоту тонкої лінії, нахил організовувати елементи сюжету у формі бльока чи кола з багатством світла. Тут зразок чудової синтези округлості з гранчастістю (екслібрис Голяна, стор. 2). Гніздовський не був прихильником використання фолкльорних чи історичних елементів, хібащо вони були логічними для підкреслення пов'язаності з українською історичною традицією (див. екслібриси на сторінках 6, 16, 33). Більшість його книжкових знаків — це гармонійне поєднання картинного елементу зі шрифтом. Гніздовський виробив свій власний кириличний і латинський шрифти. Його кириличний шрифт оснований на давньослов'янському півставі. Все своє життя Гніздовський цікавився історією, розвитком і проблемою друкарського шрифту й указував зокрема на потребу основної переоцінки недоречностей певних елементів впровадженої у 1708 р. декретом московського, чи вже тоді самозваного "царя всієї Росії" Петра Першого реформи давньоруського шрифту. Хоч це й не стосується безпосередньо до теми цієї рецензії, все ж не можна не згадати, що Гніздовський чи не єдиний з українських мистців у діяспорі — і на Україні — який порушив це важливе питання (див. його статтю "Декілька думок про наш друкарський шрифт", *Нотатки з мистецтва*, Філадельфія, ч. 9, червень 1969 р.). Досі його стаття на цю тему залишається, на жаль, "голосом вопіючого в пустині"...

Збірку книжкових знаків Гніздовського надрукувала високим друком типолітографія А. Коліша (A. Colish, Inc.). Від часу заснування в 1907 р. ця друкарня, серед інших, виконує високоякісні роботи для таких нью-йоркських мистецьких установ як Метрополітальний музей мистецтва, Музей-збірка Філіппса і Музей Вітні. Збірку оформив молодий американський мистець-графік Джеррі Келлі. Він уклав її в полотняні обкладинки темносинього кольору з форзацами ясного кольору. Збірка надрукована на ганчіряному папері жовтавого кольору. Текст набраний прямим гармондом, улюбленим шрифтом Гніздовського. Між рядками якраз відповідна кількість світла. Збірка включає також замітку про книжкові знаки Гніздовського пера Дейл Ройленс (Dale Roylance), куратора графічного мистецтва бібліотеки Принстонського університету; пояснення самого мистця про його підхід до цього "малоформатного, але немалозначного" виду мистецтва; список уміщених у збірці екслібрисів; пояснення мистця до деяких його книжкових знаків і короткі біографічні дані про нього. Надруковані у збірці 54 екслібриси включають 35 дереворізів, 18 рисунків і один-єдиний

офорт (книжковий знак письменниці Марії Галун-Блок, стор. 13). Виконані технікою дереворізу книжкові знаки надруковані безпосередньо з оригінальних дошок — за винятком кількох, що їх первісний формат довелося зменшити з технічних причин. Ці, та, очевидно, всі рисовані екслібриси репродуковані фотомеханічним способом. З двокольорових екслібрисів у первісному виді надруковані ті, другий колір яких — червоний. Комбіновані з іншими кольорами книжкові знаки надруковано лише чорною фарбою. На титульній стороні обкладинки, як заголовок, витиснутий розпізнавальний знак Гніздовського-мистця у формі латинських літер HN. На корінці витиснутий в золоті титул: JACQUES HNIZDOVSKY EX LIBRIS. П'ятдесят нумерованих примірників книжки відрізняються від решти тим, що титул на корінці витиснутий не безпосередньо на полотняній обгортці, але радше на приклеєній шкряній смужці того ж самого темносинього кольору. Крім того, їх форзац не сірого, але цеглястого кольору, такого ж, як і виконані ручно коробки з картону, в яких уміщено ці примірники. Завдяки заувагам доньки Гніздовського Марі-Марти (також професійної мисткині, яка, як завжди твердив її батько, талановітша за нього і яка була найкращою порадицею й найсуворішим критиком його мистецької творчости), оформлювач збірки Келлі виконав своє завдання в душі, який відповідає основним критеріям Гніздовського-мистця.

Такої ж високої думки про виняткову вартість обговорюваної тут збірки екслібрисів Гніздовського є також Американський інститут графічного мистецтва (American Institute of Graphic Arts, 1059 Third Avenue, New York, NY 10021), який вибрав цю публікацію як з усіх аспектів того мистецтва одну з найкращих у Сполучених Штатах за 1986 рік.

Збірка екслібрисів Гніздовського — найновіша ланка в ланцюгу видань про український книжковий знак. Нагадаймо головні з них:

Екслібрис. Збірник Асоціації незалежних українських мистців. За редакцією Павла Ковжуна. Статті: П. Ковжуна, М. Драгана, С. Гординського, І. Іванця, М. Рудницького, Я. Музики. Записки. Рецензії. Бібліографія. Резюме французькою, англійською і німецькою мовами. Тираж: 250 нумерованих примірників. 90 екслібрисів. Львів, 1932. В-во "Ізмарагд".

Український екслібрис. Альбом. Державне в-во "Мистецтво". Київ, 1964. Формат: 11.5 x 15 см. Тираж: 5,000. Упорядник і вступна стаття: Андрій В'юник. Текст українською, російською і англійською мовами. 48 стор.

Львівський книжковий знак. Екслібрис. Проспект. Львів, 1969. Упорядники: Микола І. Батіг та В. Вітрук. 80 зразків львівського екслібрису, починаючи з двадцятих і закінчуючи шістдесятими роками.

Книжковий знак шестидесятників. Вступна стаття і упорядкування: Микола Вірук. Оформлення і макет: Богдан Певний. Резюме англійською, еспанською, німецькою і французькою мовами. 110 репродукцій одно- і багатокольорових 14 мистців. Формат: 18.1 x 19.1 см. Тираж: 1,050 примірників, з чого 50 пронумерованих. В-во св. Софії, South Bound Brook, NJ 08880, U.S.A. Library of Congress Catalog Card Number 72-179770. 1972. 304 стор.

Екслібриси українських художників. Альбом. В-во "Мистецтво", Київ, 1977. Автор-упорядник: А. В'юник. Формат: 7.5 x 10.5 см. 100 екслібрисів. Зміст російською, англійською, французькою і німецькою мовами. Тираж: 10,000.

Київ і кияни в екслібрисах. Кишенькового формату альбом. В-во "Книга". Оформлення: В. Горєлов. Уклав московський мистецтвознавець Я. Бейлінсон. 117 екслібрисів. 1982 (?). Тираж: 300.

Коротко перед своєю несподіваною смертю Гніздовський прийняв запрошення від Українського музею в Нью-Йорку стати куратором запланованої музеєм на кінець 1986 р. виставки українського книжкового знаку. На жаль, доля склалася інакше. Треба надіятися, що музей не відмовився від свого первісного пляну і що така виставка таки відбудеться. Це було б гідним ушануванням пам'яті Гніздовського як подвижника мистецтва екслібрису, який підніс його на нові вершини.

На закінчення огляду до речі буде зацитувати слова зі згадуваної вже статті Гніздовського "Про екслібрис" *Сучасність*, 1983 7-8:

На еміграції є українські мистці, що працюють у ділянці книжкового знаку, і є чимало людей, що такі знаки мають. Мені, однак, невідомо, чи вони беруть участь у товариствах книжкових знаків у країнах їх поселення, чи і наскільки вони обмінюються книжковими знаками, чи беруть участь у виставках. Які, крім внутрішньої інертності, причини стоять їм на перешкоді? Ми чуємо тільки часті нарікання, що нашому мистецтву важко переступити межу свого середовища. Хто ж його мав би перевести через ту межу? І що це за межа, і хто її створив, чи не ми самі?

Якби це видання збірки створених ним книжкових знаків дало поштовх українським мистцям і любителям екслібрису до заснування у вільному світі Товариства українського книжкового знаку, це стало б справжнім нерукотворним пам'ятником видатному мистцеві Гніздовському. Це просто обов'язок і перед його пам'яттю, і перед українською культурою.

Роман Ференцевич

НЕБЕЗПЕКА ПІД ЧОРНОБИЛЕМ

Заява ініціативної групи на захист прав інвалідів

Англійські прихильники миру, збудувавши містечко з наметів коло воєнної бази в Грінгем-Коммон в Англії, друкують на своїх прапорцях такий афоризм: "Тільки уряди починають війну!" Інше гасло говорить: "Хай народи почнуть — лідери підуть за ними!"

Найстрашнішу в історії війну, яка закінчилася страхіттям Гірошіми і Нагасакі — Другу світову війну — почали, як відомо, Сталін і Гітлер із своїми партіями, склавши тайну угоду і напавши в 1939 р. на Польщу, поділили її між собою.

Відтоді радіоактивні атоми літають по світі. Після кожного атомного дослідження збільшується число ракових хворих і мутантів. Уряди не публікують даних, а найточніші годинники обчислюють годину катастроф.

Чорнобильський "експеримент" дав доказ, що й в мирний час існує необмежена імовірність смертоносних "подарунків", зокрема коли народ не має ніякого контролю над загальнонародними засобами і їхніми засекреченими вкладками в сумнівні і небезпечні заходи влади, які вже віддавна послідовно нищать людей і природні багатства.

І тепер, коли вже досить часу минуло від чорнобильської "бомби", народові не дали права знати правду про неї, про те, як вона продовжує діяти і хто повинен відповісти в "епоху привселюдности" перед відкритим судом, і не тільки "по партійній лінії" за цей злочин.

Хтось же конкретно, на вищому шаблі, завдав зрадницький удар у спину, примістивши так вигідно і "затишно" народні засоби якраз в "економний" проєкт з спрощеними засобами безпеки, хтось видавав доручення, робив рішення, керував спішним ударним комсомольським будівництвом атомних електричних станцій, розташовуючи їх обов'язково коло більших міст, таких як Київ, Ленінград, Воронеж, Калінін, Керч та інших, в заповідних районах, ошаджуючи на техніці засобів безпеки, електричних лініях і, в кінцевому підрахунку, на людських життях — і це тоді, коли територія Росії така велика.

Хто і чому три дні не усвідомлював загрози тисячам чорнобильців і киян від смертельного проміння, рівночасно таємно вивозячи дітей і родини начальства. Невідомо, скільки українці і білоруси дістали рентгенів у різних районах і скільки ще тепер випромінює; вибухи, говорять, продовжуються.

Звернення московської незалежної мирної групи за встановлення довір'я між Сходом і Заходом до учасників Антиатомної конференції у Відні у вересні 1986 р.

Ми, члени групи "Довір'я," вітаємо учасників Антиатомної конференції у Відні у вересні 1986 р. і сподіваємося на її результатність.

На жаль, з причин від нас незалежних, ми не можемо взяти участь у Конференції і з нетерпінням чекаємо на найточніші інформації про її вислід.

Сьогодні мирний рух ми розуміємо як боротьбу за чистоту екосфери, як програму за перегляд використання атомної енергії і оборону прав людини.

Серйозне обмірковування будь-якого з цих питань неминуче заторкне інші.

Документи "Юропісн Нетворк" і "Ай-Кі-Ві", складені також на документах чехо-словацьких, польських, східньо-німецьких та інших мирних груп Східньої Європи порушують цілий ряд гостро-полемічних питань, викликають дискусії, в яких ми також хотіли б брати участь, так само і в роботі мирних форумів у майбутньому.

Небезпека використання атомної енергії є очевидна. На атомну зброю треба накласти табу. Це моральне домагання-максимум не розв'язує проблеми звичайного озброєння. А коли буде вирішена доля використання атому для енергетичних потреб — чи будуть знайдені активні форми контролю, чи використають для нього назалежних учених, які також обстоюють ідеали мирного руху, чи людство перейде до використання альтернативних джерел — покишо не відомо. Про це можна й треба дискутувати. І в цьому сенсі ми вітаємо Вашу конференцію як форму відкритого діалогу з вченими конференції "Ай-Ей-І-Ей", яка також тепер відбувається у Відні.

Так, як не може бути льокальних атомних війн, так також не можна стримати наслідки катастроф атомних енергетичних станцій в межах окремих держав. Наслідки все є всесвітні — і в економічному і гуманітарному аспектах.

Наша група, після катастрофи в Чорнобилі, перевела ряд демонстрацій, збираючи на них підписи під назвою "За перевірку атомних проєктів". Демонстрації ці більше ніж короткотривалі, але й за 10-15 хвилин ми кожного разу могли переконатися, що люди розуміють нас і ми сподіваємося, що в майбутньому вони будуть підтримувати нас ще активніше.

Ми підтримуємо в загальному всі точки, які є на порядку дня Конференції. Бажаємо успішної праці її учасникам.

Московська група «Довір'я»

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

Слово Надії Світличної над могилою П. Григоренка

Дорогий Петре Григоровичу!

Тяжко усвідомити, що Ви дійшли межі своєї життєвої ниви.

Та нива, яку врізала Вам доля, була крем'яниста і горбата. Ви засівали її чистим зерном своєї душі, тяжко тягли свого плуга на гору. Дотягнувши до верхівки горба і огледівшись назад, щоб помилуватись колоссям, побачили, скільки бур'яну і кукілю вродило на тяжко оброблюваному полі. І Ви вжахнулися. Ще більше Ви вжахнулися, збагнувши, що й нива давно вже не Ваша, а Ви на ній — тільки наймит. Що було Вам робити? Можна було, як сусіди, сіяти собі далі і називати кукіль пшеницею. З горба вже й плуга тягти легше,

до того ж, і стерня ніколи ніг не коле
тим, хто взува холуйські постоли...

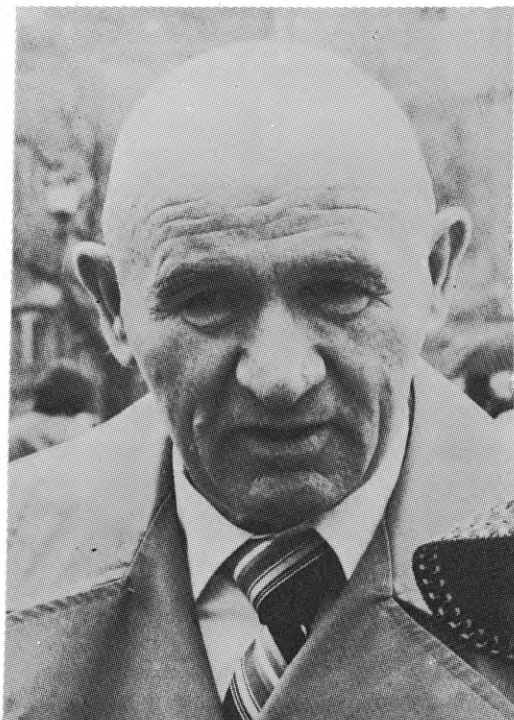
Та в Вас озвався голос чесного хліборобського роду — і Ви збагнули те, до чого дійшов колись Василь Симоненко, що

тисяча доріг, мільйон вузьких стежинок
мене на ниву батьківську веде.

Тож Ви відважно сказали собі і людям, що агротехніка, за якою Ви плекали свій урожай, — хибна і не може родити нічого доброго. Ви знайшли відвагу босим ступити на колючу стерню і віднайти на схилі віку віру і мудрість предків — занедбану і забуту. Вам ні на кого було спертися, ні з ким порадитися — тільки вірна дружина підставила Вам своє плече і завжди йшла поруч, виймаючи шпичаки з Вашого тіла і з Вашої душі. А ще Вам помогала мудрість, яку висловив у віршах Робіндранат Тагор:

Якщо буде темна, пекельна ніч —
шаблею вітер і злива, як лід —
і ніхто не запалить вогню, щоб тим,
хто йде у п'їтмі, допомгти, —
тоді ти сам свій вогонь запали.
Ватру гніву й любові жар —
свій вогонь запали сам.

Вас оголосили божевільним. Вас обкидали камінням чужі і свої.
Це — останнє — найбільше боліло. Але ж,

16.X.1907 - 21.II.1987

Генерал Петро Григорович Григоренко

Якщо на твій клич не прийде ніхто,
тоді вирушай сам.
Сам вирушай, один вирушай,
в путь вирушай сам.

Ви з готовністю одержимого брали на себе тягарі з плечей інших і лишаєте нам у спадок *свою* мудрість: якщо горить хата в сусіда — треба гасити її гуртом, не чекаючи, доки пожежа перекинеться на твою хату. Сьогодні світ надто тісний, і нема хати скраю.

На тернистому шляху останніх років Вам зустрілося багато друзів. Ви відгукувались на чужу біду, не питаючи про групу крові. Для багатьох Ви стали другом, побратимом і радником. Я зустрілася з Вами на американській землі, як з утраченою ріднею, і перші двері в Америці, що відчинилися переді мною, — були двері Вашої гостинної хати.

Наші спільні друзі зверталися до Вас із надією. Вам писали побратими з правозахисту, як Оксана Мешко, і незнайомі Вам особисто Василь Стус, Валерій Марченко — ті, до кого відправляємо Вас сьогодні. Передчасні смерті друзів вкорочували Вам віку. Страждаючи від власних недуг, Ви воліли помінятися місцями з Анатолієм Марченком, якого добивали в тюрмі.

Сьогодні в таборі смертників лишаються Гаяускас, Горбаль, Горинь, Калиниченко, Кампов, Кандиба, Лук'яненко, Ніклус, Овсієнко, Пяткус, Рубан. У добре знаних Вам психотюрмах Клебанов, Лупиніс, Михайленко, Османов, Рафальський, Хайло і інші приречені.

Ми віримо, що світло Вашої душі допомагатиме нам далі боротися за них і за правду на землі. Як свідчать хоча б учорашні події на Віденській нараді, Ви лишилися в лавах борців за справедливість, і перед Вами — мертвим — в безсилі й люті відступають Ваші кати, що позбавили Вас можливості бодай померти на батьківщині. Хай пучка рідної землі з України зігріває Ваше зболене тіло в цій могилі. Сердечний уклін Вам від нас, присутніх, і відсутніх друзів, які так само бережуть про Вас добру пам'ять від роду до роду. Вічна Вам пам'ять.

До редакції журналу *Сучасність*

В архіві Закордонного представництва Української гельсінкської групи зберігаються, серед інших матеріялів, листи до засновника і керівника Представництва Петра Григоровича Григоренка. Пропоную Читачам "Сучасности" кілька таких особистих листів, які виходять за межі особистих. Йому писали відомі українські правозахисники: Оксана Мешко (подаємо скорочений текст її листа від 20 червня 1978 р.), Василь Стус (повний текст його листа від 6 жовтня 1979 р.), Валерій Марченко (тут — фрагмент його листа від травня 1981 року). В архіві ЗП УГГ зберігається також рукописна копія доручення членів Української гельсінкської групи, надіслана в жовтні 1978 р. для П. Г. Григоренка. За винятком Стусового листа, поданого в свій час до преси під псевдонімом, усі вміщені нижче матеріяли, публікуються вперше.

Надія Світлична

Закордонне Представництво УГГ, березень 1987 р.

Листування з Петром Г. Григоренком

Лист В. Марченка до П. Григоренка

Шановний добродію Григоренко!

Надсилаю Вам плоди своєї майже дворічної праці. Гадаю, зібравши разом раніше видруковані мої статті, есеї, цікавіші з листів, можна видати книжку публіцистики. Я немало передав з табору (чи все побачило світ — не знаю), трохи було з заслання, отже, повинно вийти добре.

... Зараз я намагатимусь виїхати на лікування до Італії... Одначе — наврод, щоб мене відпустили легко...

Травень 1981 року

Валерій Марченко
(З архіву ЗП УГГ)

Лист О. Мешко до П. Григоренка

Добридень, і дорогий, і рідний, і вельмишановний Петре Григоровичу!

Щиро вдячна Вам за голосний привіт, висловлений мені особисто. На жаль, я сама не чула — мені нещодавно розказували. Я багато слухала про Вас і чула Ваш голос, Ваші виступи. Я плакала гірко, почувши дрижання голосу Вашого, а за цим у моїй уяві поставала Ваша постать і Ваша гірка скорбота від ошуканства, від знушання над почуттями і правом людини. Думаючи і аналізуючи, я тверджу: голос Ваш, Петре Григоровичу, не розвіється безслідно в чужих висотних просторах. Згодом у фокусі він збереться над нашим потьмянілим голубим небом і звучатиме молодо й по-новому потужно, віддаючи Вам належне, коли вітчизна наша обкрадена стане суверенною і де-факто і де-юре. Я вірю в це, віра тримає мене на ногах...

Даруйте мені, Петре Григоровичу, мою емоційність і відступ від узвичаєної форми й стилю ділового листа, тобто лаконічно стриманого. Перепрошую, коли цей лист викличе у Вас гримасу незадоволення, бо я не певна, чи матиму таку другу нагоду сказати Вам те потаємне слово від серця змученого...

І донині мені так скорботно, що через серцевий приступ я змушена була вже з дороги повернутися на квартиру і не побачила Вас востаннє на проводах. Хоч я внутрішньо переконана була, що

"вони" Вас назад не пустять, але Ваша певність гіпнозом і на мене подіяла.

Здоровлю Вас, Петре Григоровичу, і невтомну й шановну нашу Зінаїду Михайлівну на новому місці, дай Бог Вам всім, усій вашій родині сили й моці на трудному шляху для користі і добра вітчизни нашої. Будьмо!

... Сьомий місяць сидить Левко в КДБ. Де його мучать — невідомо, хоч передачі приймають у Чернігові. Знаю твердо, що твердий Левко тепер ще більше загартувався — не бере він участі в слідстві. Мабуть, буде він у них довгенько: "вони", звичайно, знайдуть якийсь інший засіб. Може, даремно погрожували його дружині Надії, що повезуть на психіатричну експертизу. Як відомо, перед звільненням возили його в психлікарню м. Рибінськ, якусь там категорію інвалідності йому лікарня зазначила в історії хвороби. Проте, коли Левко вже по звільненні звернувся до них з листом, то мав відповідь таку (подаю довільно): висновки (лікарські) розповсюджувались на нього від час ув'язнення, а на волі вони на нього не розповсюджуються. Перед арештом в час трусу все це в нього "изъято". Оберегаючи Левка, до його арешту Група не писала про питому вагу і місце, яке Левко посідав у Групі, особливо після арешту Миколи і Олекси. Тепер до відома Вашого кажу: він був серцем і душею Групи, а після арешту Руденка — її речником. Кожен з членів Групи зробив свій безперечний внесок, але його внесок, його діяльність — найваговитіші. Є й інший бік діяльності Левка — він непересічний публіцист. ...

Через тяжкі провінційні умови Київської глухомані ми нічого пробити самі не можемо. Прошу урахувати також специфічні умови піднаглядних наших членів і "космічний" відрив Бердника — і Ви безпомилково уявите, як мені важко тримати це, що звалилося на мене — не мине воно мені даром...

... Українській Групі чи не найтяжче: погано нас захищає Конгресова Група Б. Ясеня, А. Зваруна і інших. Мало думас про нас українська етнічна група канадців тощо.

Наша купка членів мені асоціюється з художнім полотном, де зображено на арені купку християн, засуджених до страти, на яких випустили левів... Ті мужні і сильні мужчини, що стояли скраю, вже знищені, черга тепер на дітей і безсилу старість... Але це відбувається потаємно, далеко від очей волелюбного християнського світу, і акт страти не полоскоче його нервів.

Обнімаю Вас, тисну мужню, благородну генеральську руку. Дай Вам, Боже, сили! З повагою

Оксана
(З архіву ЗП УГГ)

Лист В. Стуса до П. Григоренка

Шановний Петре Григоровичу!

Пишучи до Вас, я прошу довести до відома української громадськості, міжнародної асоціації юристів, Міжнародної Амністії своє персональне прохання:

1. Організувати паралельне слухання "справи" вкрай безпідставно засуджених В. В. Овсієнка, Юрія Бадзя, Олесь Бердника. "Справа" Ю. Бадзя розпочнеться, мабуть, у листопаді, справа О. Бердника (можливо, через неодноразове запроторення його до психіатрень Києва чи Москви) відкладається. Бажано було б створити постійно діючу адвокатську захисну інстанцію в українських справах. Було б добре заправити од уряду УРСР перегляду всіх політичних процесів, починаючи з СБУ, 50-річчя процесу над яким незабаром буде. Бажано розпочати "слухання справи" 1972 р., всіх репресованих перед тим ("справа" Лук'яненка 1961 р., Українського Народного Фронту 1967-1972 рр. і т. ін.). Усе це пропонувати на широкі хвилі не лише українських радіовисилань, а й побагатити цією тематикою іншомовні передачі. Вимагає негайного заживізування "стара" доля Миколи Плахотнюка, що вже 7 р. перебуває в божевільні. Стан політв'язнів і засланців: украї хворий на сухоти З. Антонюк, катастрофічно хворі О. Сергієнко, І. Світличний, І. Сенік. Стан Ю. Шухевича, Д. Шумука геть тяжкий. Усі ці заяви можна подавати і від управи наглядного комітету, або українського патріотичного руху. Питання вкрай непропорційної міри уваги до долі в'язнів дошкуляє і тим, хто у в'язниці, і тим, хто на волі. Опікунським організаціям Заходу, може, слід би настійніше ставити питання про те, аби забрати з-під карального меча душі таких осіб, як Микола Лукаш, Григорій Кочур, Михайло Брайчевський, чиє довше мовчання обходиться українській культурі надто дорого. Це ж стосується і осіб, що на засланні — В. Чорновола, Є. Сверстюка, І. Світличного, З. Антонюка. Не знаючи Ваших умов і можливостей, я боюся впасти в негречний тон зайвого дидактизму. А як суть мого звернення — пожавити захисно-оборонні заходи, зробити їх дійовішими, тобто голоснішими, репрезентативнішими. Я певен, що ніякий інший народ СРСР, окрім, може, кримських татарів, не зазнає такого горя, як наш.

У зв'язку з фактичною бездіяльністю українського наглядного комітету, бажано всі документи, які знаходяться з України, подавати від українського патріотичного руху (а персональне обличчя УПР нехай буде втасмничене).

Нічого не можу сказати про можливі плани зактивізування українського наглядного комітету. Обмежуся тим одним: усіх нас непокоїть його немічність — попри неможливі умови його існування. І вихід із цієї кризи ми всі шукатимемо. Бо тільки його результативна робота може сплачуватися новими делегатами до таборів. Сідати за саму номінальну приналежність до групи — розкіш (бодай покищо).

Гадаю, слід якось унормалізувати взаємини поміж самими Групами та людьми, що довкола них. Бо враження таке, що старе недовір'я до "мазепинців" залишається, на жаль (додам, що мені вистачає глузду бачити обопільні провини). Більше порозуміння межі народами, особливо ж — ферментною частиною кожного народу — наш обов'язок.

Хотілося б домогтися певної незалежності у зв'язках із Вами. Бо існує значна "самоцензура", несвоєчасне проходження матеріалів і т. д.

Прошу до Українського наглядного комітету — при всіх його змінах складу — постійно включати в'язнів 1972 р., де б вони не були (о. Василь Романюк, В. Чорновіл, В. Стус, Д. Шумук, членів групи, що за дротом, в тім числі В. Овсієнка). Висловлюю велике прохання до В. Мороза, який нині репрезентує всіх нас, як би він до того не ставився: робити якомога більше на нашу користь, не на шкоду нам. Надто нас мало, аби самонейтралізувати свої здобутки, зусилля. Є чутка, що В. Лісового мають судити за неробство. Дружина його виїхала до Бряні, Бурят. АРСР. Треба подати голос на його захист і на захист безробітних засланців В. Чорновола, С. Шабатури, О. Сенік (О. С. має інвалідність). Можливо, всі українські матеріали слід комплектувати як нові випуски "Вісника". Право жити — так точно окреслив Ю. Бадзьо смисл наших духовно-національних змагань. Наше право жити — це право на життя людині і цілому народові. Здається, цілком заслуговує на девіз до періодичного видання голосів із Дніпра. "За право на життя людині і народові".

Закінчу тим, що сам я, не волюючи виїздити з України, хотів би мати кілька викликів на свій виїзд (коли це не коштує більших зусиль). Ще раз: мені краще вдруге піти за ґрати, аніж виїхати. Бо вважаю: тільки така позиція є результативна.

Мій уклін людям, що пам'ятають мене, згадують, урятували од розправи на колимському засланні. Моє вітання Надії Олексіївни, Раї. Моє прохання до Валентина М. — бути розважнішим. Додаю свого вірша — Вам на згадку:

Яка нестерпна — рідна чужина!
Цей погар раю, храм, зазналий скверни.

Ти — повернувся, але край не верне.
Йому за трумну п'ятьма кам'яна.
Як тяжко погодитися й піти,
Тамуючи гірку сльозу образи.
Радійте, лицеміри й богомази,
Що в мене ні надії, ні мети.
Та сам я єсьм! І є грудний мій біль,
І є сльоза, що наскрізь пропікає
Камінний мур, де квітка проростає
в три скрики барв, три скрики божевіль.
Обчужилась душа моя отут,
моїх грудей не стало половини.
Бо чеже чар моєї батьківщини,
і хоре серце чорний смокче спрут.

Прошу Вас, дорогий Петре Григоровичу, повідомить з okazjiю, що цього листа Ви дістали. Наперед перепрошую за численні поради, на які я не маю права, звертаючися до Вас.

З радістю сприйму всі Ваші корективи. Моє бажання поки — зреалізувати, забезпечити все, що написано мною за останні роки. Цим я насамперед і буду займатися — попри інші громадські, в т. ч. й комітетські, доручення.

Сердечно вітаючи, *Василь Стус*
6.10.1979
(З архіву ЗП УГГ)

Дорученя

Ми, члени Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод в СРСР, висловлюємо своє повне довір'я видатному учасникові руху за громадянські права й демократичні перетворення в Радянському Союзі, нашому членові Групи в екзилі генералові Петрові Григоренкові та наділяємо його такими правами й повноваженнями:

1. Представляти нашу Групу за кордоном — бути її духовним речником, виступати від імені Групи з усними та письмовими заявами, меморандумами й деклараціями:

- а) В ООН та в інших міжнародних організаціях;
- б) Перед урядами, парламентами і громадськістю всіх країн;
- в) Перед емігрантськими українськими, єврейськими, польськими, російськими, чехословацькими та іншими громадами, організаціями, угрупованнями.

2. Подавати до преси, радіо, телебачення та інших засобів масової інформації документи і всі інші матеріали Групи та

окремих громадян із питань порушення прав людини, а також прав національних і соціальних українського та інших народів, що проживають в Україні, бути їх інтерпретатором.

3. Укладати угоди з представництвами зарубіжних Гельсінкських груп.

4. Заснувати грошовий фонд Групи та бути його розпорядником.

Звертаємося водночас до Леоніда Плюща — відомого активного поборника правозахисного руху в СРСР — і просимо його стати на допомогу генералові Петрові Григоренкові у справі реалізації перерахованих вище уповноважень.

Члени Групи: Олесь Бердник
Віталій Калениченко
Іван Кандиба
Оксана Мешко
Василь Січко
Петро Січко
Василь Стрільців
Ніна Строката

жовтень 1978 року

(Підписаний примірник "Доручення" зберігається в архіві Групи)

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

ДО УКРАЇНСЬКИХ ПРЕСОВИХ ОРГАНІВ НА ЗАХОДІ

25 січня 1987 р., Мюнхен

Вельмишановна Редакціє!

Просимо помістити у Вашім журналі нашого відкритого листа у справі уточнення деяких понять пенітенціарної системи в СРСР.

З пошаною
Ігор Качуровський
Григорій Панчук

ПРО УТОЧНЕННЯ ДЕЯКИХ ПОНЯТЬ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ В СРСР

До колег-літераторів, журналістів, публіцистів, істориків-советологів.

Перед нами Сарсельська "Енциклопедія українознавства". Там стоїть:

... Був заарештований і засланий на Колиму... (про Драй-Хмара).

... Був засланий на Північ... (це про Остапа Вишню).

І так у безлічі випадків: засланий, на засланні..

А ось антологія Б. Кравцева "Обірвані струни". І там читаємо:

... У 1935 році засланий на Соловки; дальша доля його не відома (про Кліма Поліщука).

... Те саме у книжці Яра Славутича "Розстріляна муза":

... Поета заслали на Соловки (про Павла Филиповича).

Нарешті, в журналі "Визвольний шлях" (ч. 2 за 1986 р.):

... На засланні в Мордовії (під поезією Ірини Ратушинської в перекладі Леоніда Полтави).

У списку наводимо лише кілька прикладів такого нещасного визначення покарання. Тим часом жаден із них не відповідає правді. Та ж ні Драй-Хмара, ні Остап Вишня, ні Клим Поліщук, ні Павло Филипович, ні Ірина Ратушинська — з них ніхто не був засланий і не перебував на засланні! Усі вони були *ув'язнені*: вони

каралися в таборах примусової праці (за советським евфемізмом, у випадку І. Ратушинської — у "виправно-трудоуних установах").

Пошо применшувати покарання?

За советської дійсности (і за Царської Росії) є (були) різні міри покарання, крім, звісно, грошових штрафів і конфіскації майна.

1. Найлегша: адміністративне вислання та обмеження щодо місця проживання. Так, ще за царських часів (ця форма покарання збереглася і досі в советському законодавстві) були вислані до Курська вищезгаданий Клим Поліщук, а також родина О. Бурггардта.

2. Заслання. На засланні за царських часів перебували Павло Грабовський та О. Бурггардт, за советських часів — проф. Макаренко (помер на Уралі), Михайло Івченко (помер на Північному Кавказі), проф. М. Павленко (забитий "невідомим злочинцем"), професори П. Одарченко та В. Чапленко (обидва повернулися).

Василь Стус карався в концтаборі, потім на засланні і, після короткого "відпочинку", у так званій "Великій зоні" — знову в концтаборі, (де й загинув), а Микола Руденко і його дружина Раїса, відбувши ув'язнення, живуть тепер на засланні (при чому ув'язнення або позбавлення волі — основне покарання, а заслання або вислання — додаткове).

3. Щодо таборів, то серед них тепер відрізняють табори загального, посиленого, суворого та особливого режимів (залежно від ступеня скоєної "провини" і від того, чи "злочинець" — рецидивіст, підліток або дорослий тощо).

При чому, як окремих засіб покарання, у таборах існують ПКТ (або приміщення камерного типу; донедавна був БУР — по-російському "барак усиленого режима"), шізо (штрафний ізолятор; тюремний відповідник — карцер). Ще є камери-одиначки.

4. З доби горезвісного детанту походить окрема форма ув'язнення — інтернування у психіатричній лікарні. Тут так само треба відрізнати психолікарню загального типу (обласного підпорядкування) од психолікарні спеціального типу (це психіатрична тюрма). Щоправда інтернування у психушках — широкочисельний від початку встановлення советської влади протизахід, спрямований на те, щоб "тихо" ув'язнити супротивників режиму. Однак, протягом останніх двох-трьох десятиріч запроторення до психолікарень набрало моторошних форм за допомогою впорскування великих доз невролептиків, мета яких — вбити у зародку волю та гідність в'язня сумління. Цієї форми покарання зазнали серед інших ген. Петро Григоренко, Леонід Плющ, Зиновій Красівський, Микола Плахотнюк.

5. Нарешті тюрма. Донедавна ще працювала Владимирська

в'язниця, поки її карної функції цілком не перебрала Чистопольська тюрма в Татарії. Режим утримання набагато тяжчий, ніж у таборах примусової праці. Як правило, туди спрямовують в'язнів сумління (переважно на трирічний термін ув'язнення), звинувачених у систематичному порушенні табірною розпорядку.

У сталінські часи існували ще тюрми-політизолятори, звідки ніхто не виходив на волю (є відомості, що в політизоляторі перебував Сергій Єфремов).

Так, схематично, без деталей, виглядає совієтська пенітенціарна система. Про це написано стільки книжок, маємо стільки живих свідків, а також і жертв, а для нашої преси на еміграції все це — тільки "заслання"...

*Ігор Качуровський
Григорій Панчук*

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1986, 12, у статті Яра Славутича "Чернігівська Січ", на стор. 104 (рядок 24 згори) треба читати: зміцнити; на стор. 106 (рядок 14 згори) треба читати: за таке; стор. 109 (рядок 23 згори) треба читати: картати; стор. 112 (рядок 7 знизу) треба читати: подібне.

Назви творів треба читати: "Місцями запорозькими", "Чернігівські січовики".

У *Сучасності* 1987, 2, у статті М. Прокопа "Дмитро Маївський — революціонер і політичний публіцист", на стор. 104 (рядок 9 згори) треба читати: після мого повернення з Києва.

Про авторів

Василь Барка — поет, письменник, автор відомої книжки *Жовтий князь*.

Романа Багрій-Пікулик — викладає українську мову та літературу в Йоркському університеті в Торонто.

Остап Тарнавський — поет, прозаїк і есеїст, автор п'ятьох збірок поезій (*Слова і мрії*, 1948; *Життя*, 1952; *Мости*, 1956; *Самотнє дерево*, 1960 та *Сотня сонетів*, 1984), збірки есеїв *Туга за містом* (1966) та збірки новель і нарисів *Камінні ступені* (1979).

Валеріян Ревуцький — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут та Торонтський університет. Професор-емерит Університету Бритійської Колумбії у Ванкувері.

Павло Ярешко — літературний псевдонім недавно прибулого до США з Києва літератора і знавця кіномистецтва.

Роман Шпорлюк — історик, професор Мічиганського університету, знавець історії Східної Європи 19-20 століть.

Володимир Малінкович — публіцист, працює для Радіо "Свобода". За фахом — лікар.

Дейвід Марплз — спеціаліст історії і економії України 20 століття, автор книжки *Chernobyl and Nuclear Power in the USSR*. Працює науковим дослідником в Канадському інституті українських студій.

Генріх Шахнович — живе в Ізраїлі. Пише російською мовою переважно фельєтони.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1987 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Передплата місячника летунською поштою до США і Канади: додатково 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i> Mr. D. H. Pyrohiw 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i> G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i> Dr. M. Wasyluk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада і США:</i> Nina Ilnytzkyj 254 West 31st St., 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико-британія:</i> Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>Швайцарія:</i> Dr. Roman Prokop Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

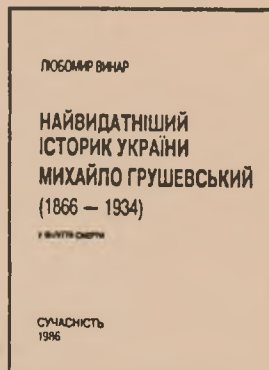
НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

Любомир Винар
**НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866-
1934). У 50-ліття смерти**

1986, 120 стор.

У вступі до книжки Л. Винар зазначив, що "... в Україні боротьба проти Грушевського і його творчості далі триває і у зв'язку з теперішньою русифікацією української науки і культури набирає ще більшої гостроти. Тому бажасмо бодай коротко висвітлити провідні ідеї його творчості...".

Ціна: 5 ам. дол.

Василь Стус
СВІЧА В СВІЧАДІ. Поезії

1986, 2 вид., 140 стор. Обкладинка Христини Гориславської. Впорядкували М. Царинник і В. Бургардт. Із новою передмовою М. Царинника.

Виправлене видання збірки поезій Василя Стуса містить розділи поем із збірок "Зимові дерева", "Веселий цвинтар", "Вірші з в'язниці", переклади з німецької поезії. До нового видання Царинник підготував нову бібліографію творчості Стуса.

Ціна: 7 ам. дол.

Василь Стус
ПАЛІМПСЕСТИ. Вірші 1971-1979 років

1986, 480 стор. Обкладинка Марії Голінати. Тверда оправа. Впорядкувала Надія Світлична. Вступна стаття Юрія Шевельова.

Книжка містить лише частку віршів В. Стуса, написаних у 1971-1979 рр. Літературний критик Ю. Шевельов називає вірші "чудом", бо вони збереглися, — "а ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах шохвилинного нагляду й безоглядної жорстокости, з одного боку, повної беззахисности, з другого".

Ціна: 25 ам. дол.

Замовлення на видання в-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:
SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:
SUČASNIST
254 West 31st St., 8th Floor
New York, NY 10001